

УДК 94(477.8)«1941/1944»

DOI https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.28.05

**«МАЛЕНЬКА» ТРАГЕДІЯ НА УЗБІЧЧІ «ВЕЛИКИХ ІСТОРІЙ»:
ГЕНОЦИД РОМІВ НА ВОЛИНІ (1941–1944 РР.)****Тяглий Михайло,**

науковий співробітник

Українського центру вивчення історії Голокосту

ORCID ID: 0000-0002-6983-4164

Під час Другої світової війни Волинь була ареною жорстокого насильства та запеклого протистояння між різними групами. Жертвами у багатьох випадках було цивільне населення. У той час як доля багатьох груп привертає увагу істориків і є предметом гострих публічних дискусій, доля ромів, незначної меншини, залишається в тіні. Між тим ця група зазнала під час війни майже поголовної загибелі, а переслідування цієї меншини носило ознаки геноциду. Щоб дослідити питання формування окупаційної антиромської політики та долі оголошених «небажаним елементом», автор аналізує комбінацію чинників, які відіграли роль у цій ситуації: (1) неоднорідність ромів як групи призвела до подекуди неоднакового ставлення до її членів під час екстремі, адже фактор «кочового» або «осілого» способу життя ромів мав значення принаймні для частини окупаційної адміністрації; (2) обов'язки різних гілок окупаційної влади: як німецької цивільної адміністрації, так і органів СС-поліції, що передбачало спочатку різні підходи до «циганського питання», які незабаром узгоджувалися та уніфікувалися завдяки першості повноважень СС-поліції у вирішенні «питань безпеки»; (3) недостатня чіткість та вичерпність вказівок з «циганського питання» з Берліну компенсувалася ініціативами місцевої влади, яка розглядала це питання відповідно до власних потреб та місцевих умов; (4) позиція місцевого населення, як його цивільної частини, так і тої, яка брала участь у окупаційному адміністративному та поліцейському апараті, значною мірою вдосконалила механізм переслідувань, допомагаючи окупантам ефективно «розв'язати» «циганське питання»; проте значна близькість принаймні частини ромської спільноти до місцевих мешканців обумовила подекуди широке надання допомоги жертвам; (5) позиція незалежних колективних воєнно-політичних акторів (українського та радянського партизанського руху), яка уможливила рятування лише певних частин ромської спільноти. Тема розглядається в контексті розвитку ситуації на Волині та ескалації насильства в регіоні, включаючи його найтрагічніші епізоди, якими стали «остаточне розв'язання єврейського питання» та Волинська трагедія.

Ключові слова: роми (цигани), геноцид, колаборація, Голокост, Друга світова війна, Волинь.

Tyaglyy Mikhail. A “little” tragedy on the margins of “big histories”: the Romani genocide in Volhynia, 1941–1944

During the Second World War, Volyn was the scene of brutal violence and fierce confrontation between different groups. The victims in many cases were civilians. While the fate of many groups attracts the attention of historians and is the subject of heated public debate, the fate of Roma, a small minority, remains in the shadows. Meanwhile, this group suffered almost total extermination during the war, and the persecution of this minority bore the hallmarks of genocide. In order to cover the formation of the anti-Roma policy and the fate of those declared an “undesirable elements,” the author explores a combination of factors that played a role: (1) the heterogeneity of Roma as a group led to sometimes unequal treatment during the war, because the factor of “nomadic” or “sedentary” way of life of Roma was important at least for a part of the occupation administration; (2) the duties of the various branches of the occupation authorities, such as the German civil administration and the SS police, who initially involved different approaches to the “Gypsy question,” but soon were agreed upon and unified due to the primacy of the SS-police in solving “security issues”; (3) the lack of clarity and completeness of the instructions on the “Gypsy question” from Berlin was compensated by the initiatives of local authorities, which handled this issue according to their own needs and local conditions; (4) the attitudes of the local population, both its civilian part and that one which participated in the occupation administrative and police apparatus, greatly improved the mechanism of persecution, helping the occupiers to “solve” effectively the “Gypsy question”; however, the significant closeness of at least part of the Roma community to the local population determined the extensive help to Roma in some places; (5) the position of independent collective military and political actors (Ukrainian and Soviet partisan movements), which enabled the rescue of a certain parts of the Roma community. The issue is explored in the context of the developments in Volyn during the war and the escalation of violence in the region, including most tragic episodes, such as the “final solution of the Jewish question” and the Volhynian massacre.

Key words: Roma (Gypsies), genocide, collaboration, Holocaust, Second World War, Volyn.

«Волинь – край розстрілів і покарань, край кривавих лісів і боліт, край війни всіх проти всіх» [1, арк. 434]. Так починалася листівка «Звинувачуємо», яку представники Організації українських

націоналістів фракції Андрія Мельника (ОУН-М) поширювали 1944 р. серед мирного населення Волині. Мельниківці у цьому листі звинувачували членів фракції ОУН-Б у поразці того, що вони називали Українською національною революцією на Волині. Крім того, їм нарікали за провокаційну політику, що породила нещадну відплату з боку німецьких окупантів, за безглузду й убивчу жорстокість щодо цивільного польського населення, але насамперед за насильство щодо тих українців, які не підтримували політику ОУН-Б та її збройного крила УПА.

Проте метафора на початку листівки відображала ситуацію в регіоні значно ширше. Деякі групи населення в ній взагалі не згадувалися. По-перше, ці групи авторів листівки не дуже цікавили, а по-друге, на четвертий рік німецької окупації вони на Волині були майже повністю винищені. Ідеться передусім про волинських євреїв і ромів.

Щодо першої із цих двох груп жертв, то майже повне знищення євреїв регіону під час Другої світової війни стало темою книги Шмуеля Спектора «Голокост волинських євреїв»; видані численні праці інших німецьких, американських, польських та українські істориків, які вивчають Голокост, тогочасні польсько-єврейські та українсько-єврейські стосунки, німецьку окупаційну політику щодо українського населення. Досліджується також історія чехів, етнічних німців та інших етнічних груп Волині. Дискусії точаться щодо польсько-українських відносин, які 1943 р. спалахнули смертоносними подіями, відомими як «Волинська трагедія» (хоча деякі віддають перевагу терміну «Волинська різанина»). Проте доля волинських ромів, однієї з найменших груп у регіоні, здається, залишилася в тіні національних мастер-нарративів, зосереджених на масштабних подіях. Це є гірким з огляду на те, що, попри її нечисленність і низьку суспільну помітність, ця група зазнала майже повного знищення під час нацистської окупації регіону. На тлі появи останнім часом кількох краєзнавчих розвідок, єдиною академічною спробою висвітлити становище ромів Волині (а також Східної Галичини) під час нацистської окупації є нещодавня стаття польської дослідниці Магдалени Семчишин [71]. Проте за рамками цього дослідження лишилися кілька важливих аспектів, які здатні пролити додаткове світло на проблему та суттєво корегують висновки роботи. До них відносяться, передусім, ініціативи цивільної окупаційної адміністрації щодо «ромського питання», а також принципи ставлення представників українського націоналістичного руху до ромів. Отже, мета даної статті – охарактеризувати становище ромської меншини на Волині під час Другої світової війни: масштаби та принципи нацистської окупаційної політики щодо неї, її еволюцію та наслідки, ставлення місцевого неромського населення до переслідуваних, сприйняття трагедії жертвами та їхні стратегії виживання.

Одною з особливостей геноциду ромів є нечисленність джерел з цієї теми. Навіть коли архівні документи чи спогади надають задокументований факт вбивства, вони не завжди містять хоча б приблизну інформацію про час, обставини та кількість жертв; щодо останніх, найчастіше вони оперують термінами «табір», «три родини», «два вози» тощо. Радянська Надзвичайна держана комісія з встановлення злочинів німецько-фашистських загарбників (НДК), яка мала фіксувати людські втрати на окупованих радянських територіях, працювала в умовах обмеження часу та можливостей, її робота була ідеологічно обумовленою, що негативно позначилося на обліку етнічної належності жертв. Тому, як правило, НДК не залишала детальних звітів про розправи над ромами. Проект усної історії Фонду С. Спілберга «Ті, хто пережив Шоа» (*Survivors of the Shoah Visual History Foundation*) записав кілька десятків інтерв'ю з ромами в Україні (переважно в центральній, південній та південно-західній Україні), але волинських ромів не зачепили [див. 72]. Деякі відомості про долю ромів можна дізнатися з інтерв'ю зі свідками Голокосту, що останні півтора десятиліття записуються французькою асоціацією «Яхад – Ін унум» (*Yahad – In Unum*). Єдиним досить вагомим масивом спогадів є архів польського етнографа Єжи Фіцовського та спогади польських ромів, які за своїм походженням певним чином визначають картину волинських подій – але, як ми побачимо, потребують критичного ставлення до себе. Втім, поодинокі факти з цієї проблематики розпорошені по різних опублікованих мемуарах та свідченнях, які теж були використані автором даної роботи.

Оскільки перепис 1931 р. – останній для цього регіону до Другої світової війни – реєстрував населення за рідною мовою та віросповіданням, а не за етнічністю, питання про кількість ромів у регіоні залишається неясним. Навряд чи вона перевищувала кілька тисяч осіб. Ймовірно, деякі з ромів були записані римо-католиками чи православними. Принципово важливо, що ромське населення Волині було вкрай неоднорідним – як побачимо нижче, цей чинник значною мірою вплинув на долю ромів під час окупації. Окрім групи *польська рома*, на Волині жили *калдераши* (*котляри*) та *влахи*. Поодинокі відомості вказують на наявність україномовних українських ромів (*сервів*). Ймовірно, більшість волинських ромів вели напівкочовий спосіб життя як мандрівні торговці або ремісники. Дехто також осідав у містах, заробляючи на життя ковальством, некваліфікованою працею, дрібною торгівлею чи

розвагами. Інші жили по селах, де займалися також ковальством і конярством, або сільськогосподарськими роботами.

Водночас у міжвоєнній Польщі, включно з Волинню, були спроби створення ромських політичних інституції сучасного типу – якщо не міжнародної ромської асоціації, то принаймні ромського національного представництва, яке б визнала польська влада. Розширений клан Квеків ромської підгрупи *калдерашів* проголосив себе королями всіх ромів Польщі. Вони також прагнули домінувати над ромськими громадами в Румунії та Чехословаччині. Вплив цього клану зазнала і Волинь. На 1936 р. було заплановано з'їзд ромських громад Польщі в Рівному для створення загальнодержавної ромської організації [2, с. 336–345; 3, с. 177–185; 4, с. 215–240]. Лідери ромської громади планували звернутися до польської влади, аби отримати ділянку землі в Поліському воєводстві (на півночі Волині), щоб роми могли облаштуватися там як селяни. З'їзд, однак, так і не відбувся. Через рік Януш Квек був коронований як король польських ромів. Він зіткнувся з сильною конкуренцією з боку родичів, які намагалися зменшити його вплив серед ромів Польщі. Зокрема, Василь Квек, який представляв переважно східні ромські громади, заявив у адміністративній столиці Волині Луцьку, що Януш Квек навіть не мав права носити прізвище Квек. Василь також оголосив перевірку, спрямовану на відокремлення справжніх Квеків від тих, хто присвоїв це ім'я незаконно. Наслідки цієї історії були досить неоднозначними. З одного боку, вперше в історії тисячі пересічних членів ромської громади (майже всі чоловіки) залучилися до політичної діяльності. З іншого боку, як стверджує Аліція Гонтарек, усі ці дії мали дестабілізуючий вплив на ромську громаду в Польщі, сприяючи її атомізації [2, с. 342].

Прихід радянської влади на Волинь означав докорінний злам і трансформацію усталеного способу життя. З початку 1940 р. почалася радянська націоналізація краю, що означало заборону політичних партій, ліквідацію приватної торгівлі, експропріацію приватної власності, націоналізацію фінансового та комерційного сектору та знищення релігійних і громадських установ. На східні території СРСР депортували цілі сегменти різних етнічних груп. Жертви походили з усіх етнічних груп Волині, якщо їхній соціальний і майновий стан не відповідав радянським нормам. За попередніми підрахунками, з вересня 1939 р. по червень 1941 р. в окупованих СРСР районах Польщі було заарештовано понад 109 400 польських громадян [5, с. 180].

Схоже, частина заможних ромів також зазнала експропріації та, можливо, депортації в радянську глибинку. Статистики щодо депортованих ромів у цей період немає, а в обласних книгах «Реабілітовані історією» немає записів про репресованих ромів (що не означає, що роми насправді не були серед репресованих). Водночас радянські органи безпеки не обійшли цю нечисленну меншість, намагаючись використати її для збору інформації та зміцнення режиму. Навесні 1941 р. НКВС дізнався від ромського агента, що «грабіжницькі та злодійські групи циган (включно з Янушем Квекком, коронованим у Варшаві в 1937 р. як король циган)» присутні в нещодавно анексованих західних областях СРСР. Ще один ром із родини Квеків, завербований НКВС, був відправлений на завдання. Він привіз групу ромів (зі згаданим Янушем Квекком) до свого дому в одному із сіл нинішньої Івано-Франківської області. У результаті НКВС заарештувало Януша Квека та шістьох його товаришів (з яких лише один мав інше прізвище). Під час обшуку у затриманих вилучили срібний ланцюжок із хрестом вагою чотири кілограми, який «служив розпізнавальним знаком головного судді циган. Було відкрито кримінальне провадження з метою встановлення, чи вони займалися шпигунством, саботажем та іншою злочинною діяльністю» [6, арк. 119]. Цей епізод демонструє, як радянська влада намагалася встановити жорсткий контроль над ромами, як і над будь-якою іншою етнічною групою, щоб мати можливість маніпулювати політичною ситуацією та поглядами в різних прошарках населення через інформаторів, завербованих з громади. Годі і казати, що такі заходи теж сприяли руйнації традиційного ромського життя, створюючи атмосферу недовіри та призводячи до подальшої дефрагментації ромського соціуму.

Німецькі війська окупували Волинь протягом першого тижня після початку операції «Барбаросса» 22 червня 1941 р. Для кращого розуміння долі, яка невдовзі спіткала ромів регіону, необхідно описати основні владні структури, сфери повноважень кожної гілки влади та їхню діяльність. Перші два місяці Волинь перебувала під контролем Вермахту, але з вересня 1941 р. на Волині (без деяких її районів) було утворено генеральний округ (далі ГО) Волинь-Поділля. Керував цим округом генеральний комісар Генріх Шьоне. ГО Волинь-Поділля був частиною Райхскомісаріату Україна (далі РКУ), який разом із Райхскомісаріатом Остланд (частина нинішньої Білорусі, а також Естонія, Латвія і Литва) підпорядковувався Міністерству окупованих східних територій Німеччини в Берліні (*Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete*, далі *RMfdbO*) під керівництвом Альфреда Розенберга. ГО Волинь-Поділля охоплював сучасні Волинську, Рівненську, Хмельницьку області, невеликі частини Тернопільської

та Вінницької, а також сучасні південні райони Білорусі Пінськ і Брест. Генеральний округ складався з *крайсгебітів* (або просто *гебітів*), які, у свою чергу, склалися з радянських районів. Саме на рівні районів та міст, окрім німецької цивільної адміністрації, діяли органи місцевого врядування – міські та районні управи; останні керували сільськими управами на чолі зі старостами.

Окрім цивільної адміністрації, було створено територіальне поліцейське управління. Поліція перебувала під контролем райхсфюрера СС Гайнріха Гімлера. Одною з гілок поліцейської влади була поліція безпеки (*Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes*, Зіпо-СД). У генеральному окрузі вона підпорядковувалася командувачу СС-поліції Волині (*SS- und Polizeiführer Wolhynien, SS PF*). У свою чергу, він підпорядковувався вищому керівнику СС і поліції (*Höherer SS und Polizeiführer, HSSPF*) Райхскомісаріату Україна. У грудні 1941 р. цю посаду обійняв Ганс-Адольф Прюцманн.

Командувач СС-поліції Волині також віддавав накази командирам місцевих відділень поліції безпеки та СД, Зіпо-СД (*KdS*) і поліції порядку Орпо (*KdO*). Поліція розслідувала політичні справи і диверсії, проводила арешти, обшуки, виявляла учасників опору, брала участь у знищенні євреїв, ув'язнювала місцеве населення в концтаборах.

У сільській місцевості діяли жандармські відділи в складі Зіпо-СД або Орпо. Допоміжні поліцейські підрозділи, підпорядковані цим відділам, укомплектовували з місцевих мешканців. Поліцейські-українці становили близько 1% від загальної кількості населення краю; кожному німецькому поліцейському допомагало від п'яти до десяти українських [7, с. 59]. Навесні 1943 р. відбулося масове дезертирство волинських українських поліцейських у ліси для приєднання до лав УПА. На заміну їм окупанти формували підрозділи польської поліції.

Окупаційна влада запровадила в краї політику грабежів і терору. У другій половині 1941 р. євреї зазнали масових і жорстоких втрат, які історіографія описує як першу хвилю Голокосту у регіоні. Загалом на українських землях, що перейшли до РКУ, за цей період було вбито близько 300 тис. євреїв. Проте випадки вбивства ромів за цей час невідомі. На початку 1942 р. приблизно така ж кількість євреїв ще жила в РКУ, переважна більшість яких проживала в ГО Волинь-Поділля [8, с. 43]. Перші місяці 1942 р. були часом відносного затишшя вбивчих дій окупаційної влади (із деякими винятками). Проте з травня 1942 р. по Волині прокотилася друга хвиля кривавого насильства, пов'язана з ліквідацією залишків єврейських гетто та повним винищенням єврейського населення. Саме в цей період ромам судилося стати ще одним об'єктом винищення. Розглянемо, чому і як це сталося.

Німецький процес ухвалення рішень щодо ромів Волині.

Спроби створити нормативну базу для розв'язання «циганського питання» німецькою окупаційною цивільною адміністрацією відомі ще в грудні 1941 р. Щоправда, вони мали місце не в РКУ, а в сусідньому Райхскомісаріаті Остланд. Райхскомісар Остланду Гінрік Лозе восени 1941 р. звернув увагу Гімлера на «проблему», створену в Остланді мандрівними ромами як групою, нібито непридатною для праці та відповідальною за поширення хвороб. 4 грудня 1941 р. Лозе видав указ, який представляв ромів як «подвійну загрозу». Стверджуючи, що роми завдавали шкоди німцям також через обмін інформацією з ворогом, Лозе дійшов висновку, що «з ними потрібно поводитись так само, як з євреями» [9, с. 123–124].

Проте, очевидно, у Берліні спроба розробити уніфіковану політику щодо ромів на Сході була зроблена лише у червні 1942 р. Отто Бройтігам, чиновник *RMfdBO*, запитав про статус ромів у Райхскомісаріаті Остланд: «Зокрема, прошу вашої думки щодо того, чи потрібно з циганами поводитись так само, як з євреями. Також цікавою є інформація про те, як там живуть цигани, чи ведуть осілий чи мандрівний спосіб життя, чим займаються і якими професіями володіють, і чи є кількість *Zigeunermischlinge* [«змішаних ромів»] значною». РКУ отримав такий самий запит [9, с. 125].

Водночас, влада РКУ – і насамперед ГО Волинь-Поділля – також занепокоїлася «циганським питанням» ще раніше, ніж ним зайнялися в Берліні. Розглянемо два документи – точніше, дві копії одного документа. Його важливість вимагає повного цитування. Копії виявлено в державних архівах нинішніх Волинської та Рівненської областей, які у 1941–1944 рр. становили значну частину ГО Волинь-Поділля:

[переклад з німецької]

Копія!

Райхскомісар України, Рівне, 8 травня 1942 р.

П а

Генеральним комісарам в Брест-Литовськ, Житомир, Київ, Миколаїв та Дніпропетровськ.

Стосовно: Поводження з євреями.

З циганами слід загалом поводитися так само, як і з євреями. Розпорядження про розміщення їх у гетто ще буде надане.

Виконуючий обов'язки
Даргель
Регірунгспрезидент

Цей документ було знайдено у фонді гебітскомісаріату Луцьк [10, арк. 155], одного з крайсгебітів ГО Волинь-Поділля. Це вказує на те, що цей наказ РКУ справді був радше циркуляром, який уже спустився щонайменше через два рівні управління, а саме від РКУ до ГО Волинь-Поділля, а з останнього вниз до гебітскомісаріату Луцьк. Документ ідентичного змісту було виявлено в архівному фонді гебітскомісаріату Рівне [11, арк. 5]. Тому можна припустити, що такий же наказ отримали генеральні комісари в Києві, Миколаєві, Дніпропетровську і Житомирі та передали до відповідних гебітскомісаріатів. Документ підписав Пауль Даргель, який з 1 листопада 1941 р. очолював 2-ге Головне управління РКУ. У 1942 р. Даргеля висунули на посаду постійного заступника райхскомісара України Еріха Коха. Важливо також, що він був відповідальним за «єврейську політику» в РКУ.

Отже, по-перше, цивільна влада РКУ не робила жодної різниці між осілими та кочовими ромами, на відміну від колег із Райхскомісаріату Остланд (нагадаємо, в Остланді в грудні 1941 р. лише «цигани, які кочують по країні» були прирівняні за статусом до євреїв).

По-друге, очевидно, що травень 1942 р. був межею, коли ромів було виокремлено з-поміж решти населення РКУ. Ми не маємо жодного більш раннього документа, який би прописував якісь окремі заходи щодо ромів. Цим же документом створюється нормативна база, якою повинна була керуватися місцева влада. По-третє, цей наказ однозначно прирівнював статус ромів до євреїв у РКУ. Внаслідок цього роми, як і євреї, мали бути ув'язнені в гетто. Ймовірно, мова йшла не про окремі місця ізоляції лише для ромів, а про єврейські гетто. Показово, що хоча в документі йдеться про заходи, пов'язані з ромами, у його темі явно помилково зазначено, що йдеться про євреїв. Неважливо, була ця помилка допущена чиновником чи друкаркою – вона свідчить про те, що в свідомості цивільної влади політика щодо обох груп (євреїв і ромів) сприймалася як така, що мала бути схожою.

Антиєврейську політику нацистів у РКУ, зокрема на Волині, істориками вже описано докладно. Як показують дослідження, за кількома винятками гебітскомісари РКУ почали створювати гетто між груднем 1941 і квітнем 1942 рр. Геттоїзація в РКУ в березні та квітні 1942 р. торкнулася насамперед волинських євреїв [8, с. 46]. Це може пояснити, чому в другому реченні цього циркуляру, надісланого зі столиці РКУ в Рівному до генеральних округів, згадувалося про незабаром заплановане відправлення ромів до гетто. Саме такі заходи тодішня цивільна адміністрація проводила щодо єврейського населення.

Наприкінці весни 1942 р. становище євреїв РКУ дедалі погіршувалося. Приблизно 20 травня у генеральних комісаріатах Волинь-Поділля та Житомир почалася нова хвиля масових вбивств, яка наприкінці літа переросла в поголовне знищення євреїв у РКУ [8, с. 48]. Влітку та восени 1942 р. більшість євреїв уже було вбито; небагатьох працездатних євреїв залишили для трудової експлуатації, щоб згодом, у 1943 р. вони розділили трагічну долю своїх родичів.

Що відбувалося з ромами в цей час? Чи справді їх розміщували в гетто? У відомих архівних матеріалах РКУ документація з цього питання відсутня. Однак ми маємо принаймні одну групу джерел, які свідчать про те, що згідно з вищезгаданим наказом РКУ від 8 травня 1942 р. принаймні в одному генеральному окрузі, Волинь-Поділля з адміністративним центром у Брест-Литовську, події відбувалися у більш милосердному для ромів напрямку. 22 квітня 1942 р. адміністрація гебіту Костопіль доповіла генеральному комісару Волинь-Поділля, що напередодні 92 ромів було заарештовано і поміщено до трудового табору в Людвіполі¹. Костопільський гебітскомісар Льонерт повідомляв, що «цигани» є «важким тягарем» для табору, оскільки вони «сильно завошивлені» і серед них є старі та діти. Він попросив у генерального комісара вказівок, що чинити з цими ромами [12, арк. 56]. 9 травня 1942 р. регірунгсрат Волинь-Подільського округу відповів Костопілю, що найближчим часом будуть дані загальні вказівки щодо поводження з ромами [12, арк. 61]. Ймовірно, після отримання наказу РКУ від 8 травня 1942 р. генеральний комісар Волинь-Поділля обергруппенфюрер СА Генріх Шьоне підписав 15 травня 1942 р. таку відповідь: «Всіх мандрівних (*umherziehenden*) ромів у генеральній окрузі затримати та надійно осадити (*festzusetzen*). Якщо необхідно, їх слід відправляти на корисну роботу, а їхні вози, коні тощо використовувати для продуктивного використання (*sicherzustellen*)» [12, арк. 66]. Цей

¹ Нині с. Соснове.

документ не містив інформації про свого адресата, тому незрозуміло, чи був він призначений лише костопільському комісару або всім гебітскомісарам ГО Волинь-Поділля. Метою не був арешт та ізоляція осілих ромів. Заходи були призначені лише для кочових ромів і не передбачали їх вбивства.

21 травня – мабуть, щоб ознайомити всі підлеглі органи з цією резолюцією – ще один наказ за підписом Шьоне під назвою «Бродячі торговці та цигани» був розісланий з Генерального комісаріату Волинь-Поділля до всіх гебітскомісаріатів і штадтскомісаріату Брест-Литовська. У документі говорилося: «[...] Усіх кочових циган треба негайно осадити на місці (*festzusetzen*). Коней і возів конфіскувати та передати для раціонального використання» [12, арк. 72]. Ці накази свідчать про те, що принаймні в одному з шести генеральних округів РКУ (для решти п'яти відповідні документи досі невідомі) районна влада конкретизувала центральний указ РКУ в бік звуження поняття «цигани» до тих, хто дотримувався «бродячого» способу життя. Осілих ромів чіпати, очевидно, не планували.

Проте через півтора місяці щодо ромів з'явилася нова ініціатива. Маємо в нашому розпорядженні низку документів найнижчого – районного – рівня управління РКУ в м. Висоцьку Столінського округу. Це листування складається з десяти документів. Починається воно з розпорядження голови Висоцького району від 10 липня 1942 р., адресованого сільським управам, підпорядкованим Висоцьку. Від них вимагали згідно з наказом, отриманим кількома днями раніше з гебітскомісаріату, інформацію про наявність ромів у селах. Інші документи – це відповіді старост сіл, які повідомляли, що ромів на підвідомчій території немає. Ось цей запит:

Згідно розпорядження Пана Гебітскомісара від 7.VII.1942 р. наказую зараз переслати умисним посланцем списки циганів яки знаходяться на Вашій території чи то проїзжих чи то постійно у Вас мешкаючих. Списки представити по слідуєчій формі:

1. Назвисько і імя.
2. По-батькові.
3. Рік народження.
4. Місце народження.
5. Від якого часу проживає в селі.
6. Заняття (вивчений фах).
7. Скільки має землі.
8. Коли прибув до села.
9. З якої місцевості прибув.
10. Чи настоящий циган чи мешанець.

Як-що в селі чи коло села циган нема – треба також донести про це Районовій Управі що циганів нема.

Термін до 15.VII

Голова Району [13, арк. 3].

Про що йдеться в цьому документі? По-перше, роми почали становити особливий інтерес для окупаційної влади (подібно до іншої категорії місцевого населення, до якої передбачалося «особливе ставлення» – євреїв). Слід зазначити, що реєстрація ромів у цьому випадку не була частиною більш загальної реєстрації всього населення. У сільській місцевості всі жителі, як правило, були зареєстровані старостами сільських громад на початку окупації відповідно до «Службової інструкції старостам і бургомістрам про реєстрацію населення і видачу посвідчень». Згідно з цією інструкцією, всі жителі села повинні були бути записані в одному списку, крім «євреїв», партизанів, полонених червоноармійців, кримінальних елементів і колишніх членів комуністичної партії, які мали бути записані до окремого списку. Отже, під час цієї першої хвилі реєстрації роми не виділялися в окрему категорію, і тому тепер, у липні 1942 р., для їх виявлення реєстраційні заходи щодо них знадобилися окремо.

По-друге, можна припустити, що цей документ є результатом виконання розпорядження РКУ від 8 травня, підписаного Паулем Даргелем, та розпорядження ГО Волинь-Поділля від 21 травня, про які згадувалося вище. Документ підтверджує, що запит від міністерства А. Розенберга у червні 1942 р. до Райхскомісаріату Остланд справді був також надісланий і до РКУ. Опосередковано про це свідчить схожість запитань у листі Отто Бройтігама із запитом Висоцької районної адміністрації: і в листі, і в розпорядженні вимагаються не лише статистичні дані про чисельність ромів, а й інформація про їхній спосіб життя (кочовий чи осілий), про професійні заняття і, головне, чи були вони «настоящими» чи «мешанцями». Останній пункт найбільш яскраво вказує на те, що запит з Висоцьку був не ініціативою місцевої адміністрації, а виконанням замовлення з Берліну, оскільки в ньому яскраво проявляються расові мотиви, відповідно до яких у Райху проводилася політика щодо ромів. Ймовірно, щодо цих двох груп українських ромів, «чистих» і «змішаних», планувалося проводити диференційовану політику, як

це відбувалося в Райху. Також варто звернути увагу на включення по батькові до переліку обов'язкових відомостей. Хоча це може бути свідченням спроби простежити особисту генеалогію зареєстрованих, однак більш вірогідно, що це було даниною чиновницькій традиції Російської імперії та СРСР.

По-третє, у листі висоцької райуправи згадується розпорядження гебітскомісара (нагадаємо, мова йде про крайсгебіт Столін). Документів, які б свідчили про виконання таких запитів іншими районними управами в гебіті Столін, чи в іншому крайсгебіті ГО Волинь-Поділля, досі не знайдено. Однак навряд чи кампанія зі збору інформації про ромів була розпочата лише в одному районі. Наявність лише одного свідчення лише в одній лінії гебітскомісаріат (Столін) → районна управа (Висоцьк) → сільські управи дає підстави припускати, що масштабну акцію зі збору даних про ромів проводили щонайменше у межах ГО Волинь-Поділля, а можливо, і в усьому РКУ. Якщо так, то ці дані мали відіграти важливу роль у формуванні політики з «циганського питання» в міністерстві А. Розенберга.

Підсумовуючи, навесні та влітку 1942 р. роми були виділені цивільною владою в окрему групу, щодо якої влада почала формувати політику. Осілих ромів мали зареєструвати. Що стосується «кочівників», то їх передбачалося ув'язнити і використовувати на примусових роботах.

Однак нагадаймо про неоднорідність німецької окупаційної влади, про яку йшлося вище. Цивільна влада була не єдиним центром, який виступав з ініціативами та визначав правила окупації. Якщо чиновники РКУ відповідали за економічну експлуатацію та управління повсякденним життям, інші окупаційні органи мали інакші завдання. Це були передусім формування СС-поліції (Зіпо-СД, Орпо та ін.), які принаймні формально підпорядковувалися відповідним структурам цивільної адміністрації, але фактично належали та перебували під керівництвом райхсфюрера СС. Документи, які проливають світло на їхнє сприйняття ромів та процес прийняття рішень щодо ромів, на сьогодні невідомі. Але порівняння між двома пунктами – інструкціями щодо «циганського питання» від цивільної адміністрації та фактичними результатами окупаційної політики щодо ромів – може допомогти нам відтворити вбивчий внесок апарату безпеки СС-поліції в долю ромів.

3 квітня 1942 р. роми – як кочові, так і осілі – стали на території РКУ, включно з ГО Волинь-Поділля, об'єктом систематичного винищення. Ці вбивства знайшли відображення як у скупих звітах німецьких відомств і радянських післявоєнних органів, так і в свідченнях тих, хто вижив, і очевидців масових вбивств.

Найперший випадок масового вбивства ромів на Волині можна датувати квітнем 1942 р., хоча зафіксований він був значно пізніше. Емоційний, жахаючий опис того, як німецька жандармерія та місцева поліція розстріляли ромів біля містечка Локачі, залишив єврей Міхаель Дімент, який згодом пережив ліквідацію гетто у Локачах:

О п'ятій ранку вахмайстер у гестапівській уніформі і десять поліцейських забрали 30 чоловіків. Вони рушили в напрямку Козлова. Ми перелякано стежили за ними. Вони пішли до пагорбу поблизу цегляного заводу. Там колона зупинилась. Біля заводу відучора чекали вози з циганами. Селяни у майстернях згадували про це. Через деякий час ми почули постріли й дикий крик. Що там відбувалося? Ми були збиті з пантелику. Крики стихли, але було чути постріли. До гетто повернувся Моше Шварц. Він був дуже наляканий і сказав: «Я прийшов за ще 10 чоловіками – допомогти поховати вбитих циган». Опівдні весь загін повернувся: брудні, в сльозах та дуже змучені. Сильні чоловіки, повернувшись після цієї бійни, розказали про 114 циган. Німці зібрали їх по навколишніх селах і привезли до схилу пагорба. Вони пообіцяли, що забезпечать усі потреби затриманих: дадуть їжу, прихисток і землю. Циганам сказали, що відтепер вони будуть осілими, тож їм не доведеться жєбрати по селах, шукаючи їжу. Поліцейські розповіли, що цигани танцювали від щастя, співали та грали на скрипках усю ніч разом із святково одягненими дітьми.

Зранку, коли прибула поліція, цигани ще спали. Їх швидко розбудити й наказали вишикуватися біля пагорба, начебто для підрахунку. Коли вони вже всі стояли, командувач української поліції зробив вигляд, що йде до вахмайстера передавати командування, але тільки-но він відійшов достатньо далеко, вахмайстер та інші захovanі поліцейські відкрили вогонь. Цигани не могли втекти – вони стояли фактично під стіною. Малі діти ховалися під мамині спідниці й так гинули. Убивці перестріляли немовлят, йдучи від колиски до колиски. Одразу після різанини поліцейські оглянули тіла – шукали дорогоцінності. «Ми, – закінчили чоловіки, – викопали глибокі ями, зібрали тіла та поховали їх у масовій могилі. Дехто з них був ще живий».

Жахливі події і страхітлива доля циган викликала у мешканців гетто безумний відчай [14, с. 75–76].

Цей опис знаходить своє підтвердження в нещодавніх свідченнях місцевого жителя-українця, якому на той час було дев'ять років [15]. Однак він каже, що вбивство ромів відбулося після знищення єврейського гетто, що насправді відбулося у вересні 1942 р. Можливо, тому він не пам'ятає, кого використовували злочинці для заховання тіл. Свідчення Дімента виглядають більш достовірними.

Цей розлогий фрагмент описує типовий спосіб вбивства кочових ромів: (1) вбивство було організовано німецькими окупантами з СС-поліцейських структур; (2) безпосереднє вбивство могло здійснюватися або самими німцями, або німцями за допомогою місцевої поліції, або тільки місцевими поліцейськими; (3) полонених ромів, як правило, не розміщували в ізольованих місцях на тривалий час, а розстрілювали одразу або через короткий час; (4) якщо жертв взагалі ховали, то злочинці використовували для цього примусову працю місцевого населення або навіть в'язнів із найближчого єврейського гетто. Крім того, цей уривок дає унікальний погляд на цю подію очима представника іншої групи жертв, що додає надзвичайних емоційних деталей та співпереживання жертвам. Деякі випадки розправ над ромами відомі нині лише тому, що були зафіксовані в джерелах єврейського походження.

Наступні уривки про інші випадки масових вбивств ромів доповнюють цю картину і дають детальне уявлення про перебіг «розв'язання» «циганського питання» на Волині в найближчі місяці.

2 червня 1942 р. німецькі жандарми стратили 64 ромів у селі Шиловоди [16, арк. 29]. 17 серпня 1942 р. підрозділ німецької поліції безпеки в Рівному повідомив, що 76 ромів піддалися «особливому поводженню» в Камінь-Каширському та Ковелі [17, с. 98]. Перед масовою стратою в'язні – євреї та роми були замкнені в одному концтаборі. Вбивство невідомої кількості ромів поблизу того самого місця, де було знищено частину ковельського єврейства (на піщаному кар'єрі біля села Бахів, що поблизу Ковеля), підтверджується двома розповідями місцевих очевидців-українців [18; 19].

НДК (радянська Надзвичайна державна комісія з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їх пособників) задокументувала масове вбивство близько двох сотень ромів у Сарнах 26 серпня 1942 р. [20, арк. 24, 69], і ще п'ятнадцяти ромів, «які жили в лісі» в селі Воронки Володимирецького району [21, арк. 4]. У м. Ратне в 1942 р. було вбито 85 ромів [22, арк. 89]. 150 ромських чоловіків, жінок і дітей, заарештованих у Ковелі, було страчено після трьох днів, проведених у місцевому концтаборі [23, арк. 32]. У Володимирецькому районі Рівненської області, неподалік села Степангород, німці вистежили і розстріляли 15 ромів, які переховувалися в лісі [24, арк. 8]. Ще одне масове вбивство ромів задокументовано НДК у м. Берестечко, де, як повідомлялося, від 60 до 195 ромів було «зібрано з сусідніх сіл» і вбито в листопаді 1942 р. [25, арк. 1–2].

Скупість архівних джерел про антиромські акції певною мірою компенсується спогадами польських ромів, які пережили переслідування, а також очевидців-неромів. У книзі вцілілого польського рома Едварда Дембіцького детально описано розправу над близько 40 ромськими родинами навесні 1942 р. за кілька кілометрів під Берестечком. Після знищення табору троє ромів вижили. Один із них свідчив:

Рано-вранці прийшли німці і забрали кількох молодих хлопців. Вигнали їх за село і наказали викопати в полі глибоку яму, метрів тридцять завдовжки і два завширшки [...]. О дванадцятій годині селяни побачили велику групу циган на чолі з німцями. Вони йшли тихо, але було видно, що вони дуже налякані. Коли привели їх до цієї ями, сталося пекло. Вони бігли якомога швидше, але незабаром їх наздогнали рушничні кулі. Жінки стали на коліна, цілували ноги своїм мучителям і благали зберегти їм життя. Коли це не спрацювало, вони стали над ямою, притиснувши до грудей своїх маленьких дітей, і разом з ними впали в могилу. Коли розправа закінчилася, німці наказали чоловікам швидко засипати яму. Частина поранених була ще жива, але німці не звернули на це уваги і наказали селянам засипати землю. Коли вони пішли, земля на могилі ще рухалася близько п'ятнадцяти хвилин [26, с. 61–62].

Один уцілілий, якому вдалося втекти, також залишив свідчення про знищення ромського сімейного табору біля Горохова:

Машини ще не встигли зупинитися, а фашисти вже зіскочили з криками «Hände hoch!» Ми почали тікати. Кому вдалося швидко втекти в ліс, ті втекли, решту спіймали. Жінок похилого віку, чоловіків і дітей посадили в дві машини, а в окрему – тільки дівчат і красивих молодих жінок. Дві машини поїхали в інший бік, а та, в якій були жінки, поїхала в місто. Як ми згодом з'ясували, вбили всіх за селом, біля лісу, дівчат забрали собі на розвагу, а потім і їх вбили. Залишилося лише п'ять сімей [26, с. 77].

Після серпня 1942 р. кілька ромів («2 вози») були вбиті біля села Кисилин. Польські очевидці казали, що це були осілі роми, які працювали в місцевому колгоспі [27, с. 398]. Свідчення двох місцевих українських селян підтверджують це вбивство, але кажуть, що жертвами були мандрівні роми [28; 29]. Приблизно в цей же час близько десяти ромів було вбито німцями в селі Острожець Млинівського району [30]. Близько 50 ромів було вбито навесні 1943 р. біля села Заболоття Ратнівського району [31, арк. 34]; і, за свідченнями очевидців, не менше 60 було розстріляно у 1943 р. в селі Видерта Камінь-Каширського району [32, с. 9].

Як бачимо, травень-грудень 1942 року та 1943 рік стали для волинських ромів смертельним часом. З яких причин? На мою думку, фатальну роль відіграв збіг обставин, що призвів до майже повного знищення громади.

Насамперед, те, що роми, як було показано вище, стали предметом особливого інтересу з боку цивільної адміністрації як безпосередньо у ГО Волинь-Поділля, так і в усьому РКУ, і на самій верхівці цієї системи – в *RMfdbO* – зіграло свою роль. Сам факт виділення ромів з місцевого населення, їх реєстрація, спроби збору даних про них і проект рішення про їх ізоляцію стали першим кроком до ескалації насильства щодо цієї групи.

Ситуація могла розвиватися в різних напрямках, як свідчить листування у ГО Волинь-Поділля за травень 1942 р. Не маючи наміру жорстоко знищувати членів цієї групи, цивільна адміністрація району радше була схильна використовувати їх як робочу силу. Чому ж тоді німецька окупація стала фатальною для ромів?

Щоб відповісти, недостатньо розглядати лише становище ромів без урахування ширшого контексту – у цьому випадку ескалації антиєврейської політики, заходи щодо якої були визначені консенсусом, досягнутим після Ванзейської конференції в січні 1942 р. Як показують дослідження Голокосту, у Берліні найвищі посадові особи *RMfdbO* були більш схильні якнайшвидше знищити навіть кваліфікованих єврейських робітників, необхідних для виробництва, ніж залишити їх на примусових роботах, навіть на короткий час. Однак летальний результат для ромів слід пояснювати не тільки і не стільки позицією цивільної адміністрації РКУ, скільки взаємодією окремих її ланок з апаратом СС-поліції та ініціативами останньої.

На думку німецького історика Дітера Поля, незважаючи на бажання цивільних чиновників контролювати «єврейське питання», після Ванзейської конференції січня 1942 р. стало зрозуміло, що Гімmlер і Гайдріх (керівник *RSHA*, Головного управління імперської безпеки) претендували на першість у його «розв'язанні» у цивільній зоні. Окрім загальних обставин, у Райхскомісаріаті Україна радикалізація «єврейської політики» отримала свій локальний поштовх через те, що можна назвати своєрідним тандемом у вирішенні єврейського питання між головою РКУ Еріхом Кохом (відомим його жорстокою політикою), і вищим керівником СС-поліції на цій території Гансом-Адольфом Прюцманном. Незважаючи на деякі розбіжності, які часто виникали між головою цивільної адміністрації та відповідним командиром СС-поліції (хоча останній формально підпорядковувався першому, але фактично виконував накази Гімmlера), Кох офіційно передав повноваження для «єврейського питання» Прюцманну, який, у свою чергу, делегував цю відповідальність штабам *KdS* під своїм керівництвом відносно заходів безпеки і, перш за все, щодо «єврейського питання» [8, с. 47].

Унаслідок цього євреїв Волині охопила друга хвиля смертельного насильства. Лише з травня по кінець грудня 1942 р. у регіоні, за деякими оцінками, було вбито близько 160 тисяч євреїв. І, як видно і з німецької, і з радянської документації, саме цей період приніс загибель малочисленому ромському населенню Волині, як кочовому, так і осілому.

Чому ромів включили до кола тих, щодо кого передбачалося «особливе поводження»? Як уже зазначалося, ми досі не знаємо прямих розпоряджень про це в документах німецьких органів СС та поліції. Проте можна припустити, що таких документів взагалі не було, оскільки вони не були потрібні. Поєднання таких факторів, як: (1) відокремлення групи від загального населення і призначення спеціальних заходів щодо неї; (2) загальні антиромські стереотипи та упередження, які різною мірою мали всі члени окупаційного апарату; (3) радикалізація курсу на очищення «расово неповноцінного» населення – євреїв; (4) широкі повноваження СС-поліції; (5) скоординована робота цивільної адміністрації з СС-поліцією щодо позбавлення від «небажаної» частини населення (попри окремі винятки), – все це призвело до фактичного консенсусу щодо широкомасштабної кампанії знищення всіх ромів, які окупанти могли знайти.

Як докази на підтвердження цього пояснення можна згадати діяльність айнзацгрупи D під командуванням Отто Олендорфа. Історик Деніелю Голдхагену вдалося отримати доступ до особистих листів Олендорфа часів війни, у яких він висловлювався, зокрема, щодо «циганського питання» [33, с. 93–94].

Олендорф, керуючись своїми уявленнями про «циган» і маючи (за відсутності цивільної адміністрації у його зоні оперативних дій) надзвичайно широкі повноваження в питаннях безпеки, вже восени 1941 р. перейшов до тотального вбивства ромів разом із євреями на півдні України та в Криму [34, с. 30–33; 35, с. 267–288]. З весни 1942 р. таке мислення і відповідна практика стали звичайними й для керівників інших органів СС-поліції в РКУ.

Той факт, що до липня 1942 р. цивільна адміністрація РКУ услід за СС-поліцією почала розглядати ромів як групу, що підлягала «особливому поводженню», тобто вбивству, підтверджується законодавством РКУ, яке регулювало становище населення. 1 травня 1942 р. було видано розпорядження за підписом райхскомісара, яке визначало розміри виплат українським робітникам у разі хвороби [36, арк. 1]. 18 липня було видано додаток до нього, у якому уточнювалося, на кого ця норма не поширюється. Поряд із іноземними робітниками, військовополоненими та євреями, згадувалося, що «цигани» також виключаються з цього положення [36, арк. 3].

Залучення неромського населення до німецьких дій проти ромів.

Які б заходи окупаційна влада не планувала та проводила щодо ромів, вони завжди реалізовувалися не за участю лише двох сторін – «злочинців» і «жертв». Ромські групи проживали по сусідству або були тісно інтегровані з місцевим населенням: українцями, поляками, росіянами, чехами, етнічними німцями та іншими етнічними групами. Через брак ресурсів і кадрів для окупантів стала актуальною проблема залучення місцевого населення до управління, виконання наказів німецької влади. Позиція місцевого населення як на індивідуальному рівні (окремі особи, сусіди), так і на організаційному рівні (ті, хто виконував допоміжні ролі в апараті місцевої адміністрації та військово-політичного управління), могла істотно вплинути на перебіг подій і, зокрема, на долю ромів.

Щодо позиції незалежних колективних суспільних акторів, які діяли на Волині під час окупації, слід звернути увагу на дії двох найвпливовіших сил: Організації Українських Націоналістів (ОУН), а згодом Української Повстанської армії (УПА), з одного боку, і радянського партизанського руху, з іншого.

ОУН і УПА, їхнє ставлення до ромів

Хоча і не настільки помітно, як «єврейське», «циганське питання» також посідало певне місце в націоналістичній пропаганді. У літературі, адресованій воякам УПА або мирному населенню, роми подекуди фігурували як одна з груп, що вважалися шкідливими, зайвими чи такими, яких слід було позбутися. Одна з листівок ОУН, звернених до червоноармійців, закликала останніх не воювати за «жидів, циган і іншу наволоч» [37, арк. 3зв]. У серпні 1943 р. у зверненні Головного командування УПА до українців Холмщини та Підляшшя наголошувалося, що «для нищення українського народу відвічний ворог України Москва шле ватаги циганів, москалів, жидів і іншої наволочі – т. з. «червоних партизан» [38, с. 366]. У «Матеріалах політичного вишколу» В. Юрїва наведено звернення штабу групи «Турів» УПА до українців Полісся від початку 1944 р., яке так зображує історичні й тогочасні небезпеки очима тих, хто прагнув розбудови української державності на засадах моноетнічного націоналізму: «І сунуть попихачі цілими ордами на Україну – жиди, татари, цигани і всяке інше дрантя. І знову обіцюють вони грушки на вербі, «все буде, все дамо, ви но здайтеся під нашу тільки опіку» [39, с. 183].

Наскільки це ставлення до ромів, виражене в наказах і пропагандистських документах, фактично визначало практичні дії щодо них?

Для ґрунтовнішого пояснення слід нагадати важливу етнографічну деталь. Як згадувалося, роми на Волині склалися з кількох етнічних підгруп. Одними з них були роми, які вважали себе та яких їхні сусіди вважали «українцями», переважно осілі, які жили в містах і селах, розмовляли українською, сповідували православ'я, займалися переважно ковальством і хліборобством. Іншою групою на Волині були польські роми, які вели переважно кочовий спосіб життя та розмовляли ромською та польською мовами. На відміну від перших, польські роми сприймалися місцевим українським населенням Волині як чужинці. Тому саме польські роми, очевидно, викликали найбільше підозріле ставлення українських націоналістів-партизанів, що під час війни та в контексті ініційованої УПА антипольської етнічної чистки 1943 р. призводило до насильства проти ромів, іноді смертельного. Прикидатися українськими ромами – це стратегія виживання, які згадуються як у поезії ромської поетеси Папуши (Броніслави Вайс), так і в мемуарах ромів, які вціліли та залишили по війні свої свідчення – Тадеуша Вайса та Едварда Дембіцького.

Польський етнограф Єжи Фіцовський дійшов висновку, що українські націоналісти «вбивали польських ромів, але не завдавали шкоди українським ромам» [40, с. 98]. Згідно зі свідченнями ромів, зібраними Фіцовським, під переслідування ромів українськими націоналістами припав на 1943 рік, особливо на Волині, де УПА розпочала партизанські дії проти німецьких і радянських військ і, водночас, етнічні чистки місцевих поляків. Найбільше заслуговує на увагу свідчення Т. Вайса, польського рома,

який одразу після війни описав подорож великого ромського табору (який з метою виживання розділювався на менші групи) протягом 1943 р. через кілька поселень, деякі з яких сьогодні можна визначити як Шумськ (Тернопільська обл.) – Кременець – Теремне (Рівненська обл.) – Лановичі (Львівська обл.) – Острог – с. Майків (Рівненська обл.) – с. Бухарів (Рівненська обл.) – Баранівка (Житомирська обл.) – с. Ходаки (Тернопільська обл.) [41, с. 149–152].

У той час як українське цивільне населення, селяни, з'являються в оповіданні як ті, від кого можна очікувати допомоги, інші «українці», до яких він інколи вживає термін «бандерівці», зображуються як ті, хто скоїли вбивства. Яскраву картину відчайдушного виживання та спроб сховатися від переслідувань «німців» та «українців» презентує поема Папуши «Криваві сльози». «Німці й українці приходять до нас разом, несуть смерть нам і євреям», – писала вона, не заглиблюючись у подробиці походження злочинців та узагальнюючи їх за етнічною ознакою [70, с. 66–81]. Подібну картину представляють післявоєнні спогади Е. Дембіцького, опубліковані під назвою «Мертвий птах». Він подає дві історії польських ромів, які видають себе бандерівцям за українських ромів. Однак практика переслідувань польських ромів не була повсюдною, були винятки. Про це свідчить оповідання «Дандо» Йошкевича-Кжижановського, який згадував український рейд під селом Киселін Волинської області:

Починається рейд бандерівців [...]. Українці починають нас виганяти з лісу. І поляків – старі й діти, всі, хто не встиг утекти до Володимира. Ромів від них [українці – *М.Т.*] відвели на три кроки. У них були сокири, вила, мотики, рушниці [...] Один їхній старий [...] каже: «Ой, тут цигани! Чого ви, цигани, плачете?» І ми вигукнули: «Чому не плакати, коли смерть перед очима!» [...] Вони відходять убік, літні українці, обговорюють: навіщо нам цих циган убивати? Вони не грають у політику [...]. «Що ви за цигани? Якої національності? Польської чи української?» Мій брат [...] каже, що циганської національності. А ми всі поляки, римо-католики. А той каже: «Ми вас бити не будемо». І нас відпустили, що за диво... І дивись – тупою шаблею порубали голови тим полякам [26, с. 98–99].

Втім, використовуючи свідчення про ромів, опубліковані Фіцовським, не слід забувати про критичний підхід, оскільки вони свідчать не стільки про події, що відбулися, скільки про контекст, у якому вони були представлені Фіцовським у повоєнний період. Польська дослідниця Емілія Кледзік порівняла фрагменти, опубліковані в різних творах Фіцовського протягом десятиліть, і продемонструвала, як він редагував їхні мемуари, щоб наблизити персонажів, яких описував, до сприйняття польської аудиторії, а для цього, зокрема, покращити імідж польського населення та підкреслити його допомогу ромам, а українських націоналістів представити у більш невігідному світлі. «Зважаючи на те, що бути ромом під час Волинської різанини не обов'язково означало смертний вирок, як у випадку з поляками, письменник використовував слова своїх інформаторів, щоб виправдати їх рішення прийняти українські прізвиська та «видавати себе за українців». Він також видалив фрагменти, які показували доброту, яку інколи виявляла УПА до ромів» [42, с. 195].

Чому іноді роми ставали жертвами переслідувань з боку деяких українських націоналістів? Відповідь можна знайти у площині сприйняття ромів вояками українського повстанського руху. Поряд із згаданим вище ідеологічно-пропагандистським сприйняттям ромів як колективного «антисоціального елемента» та чужорідного етнічного компонента, що перешкоджав створенню однорідного українського етнічного простору, іншою можливою причиною, ймовірно, було те, що у 1943 р. багато ромів прагнули знайти або вже знайшли притулок від німецьких переслідувань у радянських партизанських загонах. У внутрішніх документах українських повстанських формувань є чимало свідчень про те, що в рядах протилежної сторони було багато ромів. Наприклад, у нарисі Володимира Макара «Північно-західні українські землі. Збройна самооборона українського народу» (компіляції з повідомлень політичної референтури Служби безпеки ОУН (далі – СБ ОУН) і інформативно-розвідчої служби УПА на Волині й Поліссі), датованому кінцем травня або початком червня 1943 р., зазначено, що

...більшовицька партизанка вже в 1942 році опанувало всеціло Полісся і північну лісову смугу Волині. ... Їхні ряди поповнюються постійно червоними парашутистами – москвинами, білорусами, втікачами поляками, жидами й циганами, а до часу відступу УПА ще й українцями з попалених сіл та мобілізованими насильно селянами [43, с. 16].

Подальші згадки про перебування ромів у лавах противника можна знайти в численних звітах, поданих різними загонами УПА, підрозділами СБ ОУН, політичними відділами ОУН. Розглянемо кілька фрагментів із цих документів.

Дата	Назва документа	Зміст	Джерело
Поч. серпня 1943 р.	Звіт суспільно- політичного референта округи про ситуацію в терені «Болото» (Пінська округа).	Національний склад червоних партизанів дуже різний. Там є кацапи, цигані, поляки, білорусіни, узбеки, є й українці [...] Найбільші їхні подвиги – це зриви залізниць, ліквідація українського самостійницького елемента, грабїж населення, насильство...	Літопис УПА. Нова серія. Т. 11. К.; Торонто, 2007. С. 256 (ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 128, арк. 3–4).
Поч. вересня 1943 р.	Огляд суспільно- політичних подій, складений провідником Луцької округи. Суспільно- політичний огляд Луцької округи.	12.08 у Рокищенському районі, в околицях сіл Богушівка, Прилісці (Прилісне), Колонія Емільн появились большевицькі парашутисти. [...] Червоні партизани насильно переводять мобілізацію в північних теренах. В їхній склад входять жиди, білоруси, ляхи, цигани, москалі і т. п. збиранина.	Літопис УПА. Нова серія. Т. 11. К.; Торонто, 2007. С. 98 (ЦДАВОУ, ф. 3833, оп. 1, спр. 125, арк. 6–10).
15 жовтня 1943 р.	Звіт з діяльності Служби безпеки за час від 15/9 до 15/10 1943 р.	Розділ 3. Сила ворогів та їх тактика в поборюванні нашого руху. [...] В червоній партизанці знайшли притулок всі політично переслідувані німцями чи українцями як поляки, жиди, козаки, цигани і т. д.	Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. К.; Торонто, 1999. С. 309 (ЦДАВОУ, ф. 3838, оп. 1, спр. 55, арк. 1–5).
3 грудня 1943 р.	Звіт політичного референта надрайону про організаційну діяльність [Рівненський] надрайон 3/3.	Червоні. Партизанка діє в Олександрійському районі: с. Метків, Рубне і С[уцьк]. У склад входять: комуністи, українці (місцеве населення), ляхи, жиди та цигані. [...] Ведуть пропаганду про скорий прихід більшовиків.	Літопис УПА. Нова серія. Т. 11. К.; Торонто, 2007. С. 693 (ЦДАВОУ, ф. 3838, оп. 1, спр. 51, арк. 43–44).
Грудень 1943 р.	Хроніка про діяльність ОУНівських боївок на Столінщині ВО «Заграда», Столінщина.	№ 50. В с. Березичи зібрались цигані, жиди і всякі інші недобитки, де організуються і виїжджають на села грабити.	Літопис УПА. Нова серія. Т. 14. К.; Торонто, 2010. С. 456 (ЦДАВОУ, ф. 3838, оп. 1, спр. 51, арк. 43–44).

На основі цих звітів можна припустити, що загалом негативний усталений погляд українських повстанців на ромів як на небажаний елемент під час активних воєнних дій посилювався ще й фактом наявності ромів у лавах їхніх супротивників. Згадки про ромів у радянських партизанських загонах є як у нечисленних спогадах самих ромів, так і в щоденниках і спогадах колишніх партизанів. Найповніший огляд участі ромів у партизанських загонах подано в книзі Бессонова [44, с. 268–310]. Поетеса Папуша у своєму вірші також неодноразово звертається до образу радянських партизанів як єдиного засобу порятунку для ромів і євреїв.

У цьому, зокрема, полягало трагічне замкнуте коло становища та стратегій порятунку ромів у ті часи: шукати захисту в лавах націоналістичної партизанки вони не могли через прагнення останніх до гомогенізації українського етнічного простору, а тому йшли до радянських партизанів – і, перебуваючи у загонах останніх, дедалі більше асоціювалися в очах українських націоналістів із ворогами їхньої справи. Але відомі і випадки нейтральних стосунків ромів з українськими партизанами. Наприклад, на території заплілля УПА на Волині про ромів було згадано у звіті політичного референта Цуманського району від 24 жовтня 1943 р., де серед національних меншин, ймовірно, їх було найбільше – близько 50 осіб. Автор звіту змалював ситуацію нейтральних стосунків повстанського руху та ромів: «Цигане заявляють, що нам і владі – не розходить (з цигана комісара не буде), нам «аби жити» [45, с. 284]. Одна ромська жінка, яка переховувалась у волинських лісах під час війни, так само згадувала: «Бандерівці нас не чіпали, а ми їх» [46].

На додаток, розглядаючи це питання, варто враховувати не лише ідеологічно-політичні настанови та міркування воєнного часу, а й традиційно сформовані упродовж останніх століть та успадковані в руслі традиційної культури стереотипні уявлення про ромів, які побутували всередині націоналістичного середовища. Відомо, що будь-які стереотипи, що існують у представників однієї групи щодо представників іншої, під час стабільного та мирного співіснування не впливають принципово на взаємні відносини, залишаючись лише латентними уявленнями. Однак за умов екстремі ті забобони, які сплять, можуть активізуватися та вплинути негативно на динаміку взаємовідносин між групами та індивідами, що їх представляють, додатково сприяючи ескалації насильства.

В українському фольклорі та літературі є чимала кількість прикладів зображення ромів [47; 48]. Насамперед, існує значний пласт прислів'їв і приказок, які формували уявлення оточуючого суспільства про спосіб життя ромів, їх риси характеру та родинні стосунки. Поряд із «позитивними» рисами (волелюбність, винахідливість, навик ковальської справи) вони зображують і такі «негативні», як хитрість, брехливість, лінощі, безбожність, домашня тиранія тощо. За словами дослідниці Єви Мільчарчик, у традиційному суспільстві роми «викликали захоплення, інтерес і, водночас, тривогу, страх і бажання відмежуватися від них» [49, с. 384].

Наскільки українські партизани успадкували таке сприйняття ромів і чи були вони носіями таких упереджень? Вивчення колективного соціального профілю вояків УПА показує, що переважна більшість із них належала до традиційного суспільства, оскільки вони були сільського походження та здобували лише початкову або неповну середню освіту², а тому були сприятливим середовищем для засвоєння та поширення таких уявлень. Збереглися деякі їхні спогади про «циган» часів війни. Дуже колоритні та змістовні свідчення залишив колишній вояк УПА Іван Лико, який у спогадах «На грані мрії і дійсності» описував, зокрема, як він раптом усвідомив, що родина, яка приймала його за вечерю у своїй хаті у галицькому селі, – «циганська»:

Двері відкрила мати дівчини, типова циганка, а її брат, що на той час був у кімнаті, своїм зовнішнім виглядом переконав мене, що я попав у циганську родину. Упередження до циганської раси з дитинства, коли ти не раз чув від старших людей, що цигани – то злодії, які харчуються м'ясом здохлих звірят, що їх викопують із землі, деколи у півгнилому стані, вразили мене несподіваним дивуванням. ... Мати подала перекуску – ковбасу, шинку і паску та чверть літра самогону. Чарку я перехилив без надуми, але коли почав закусувати шинкою, здавалось мені, що шинка «росте мені в роті». Вибачаючись перед господинею і перед дівчиною за їду тим, що щойно встав з-за столу, у голові пробував знайти якусь ідею на «вихід із ситуації». [...] На моє щастя, я побачив Бурого, що підходив на горбок до циганської хати, а коли той ввійшов до хати і закумунікував, що боївка відходить з села, мені неначе важкий камінь упав з плечей. Подякувавши господині за гостинність, на прощання поцілував молоду циганочку, якій пообіцяв, що постараюся її відвідати і побути з нею довше наступним разом [51, с. 178].

Цей уривок, зокрема, свідчить, що уявлення автора поділяло середовище, до якого він належав. Окремий невеличкий підрозділ присвятив циганам у своїх спогадах «На грані двох світів» колишній учасник визвольного руху Микола Терепенко. Він також описує, як із товаришами завітав до хати циганської родини, і їх запросили до вечері. Ось як він описував свої відчуття під час спільної трапези:

Я дивлюся, вона (ромська господиня. – *М.Т.*) відливає воду з бараболі, що вже зварилась, і сипле з великого горщика на велику миску (яка має з 10 літрів). [...] Всі взялися за спільний омолот. Я також роблю так, як і вони, мене доля всього навчила, тільки мій товариш за ложку не береться і не їсть. Стара циганка дивиться на нього, каже: «Їжте, пане. Я знаю, чого ви не їсте, – говорить вона, – бо всі цілий час на нас говорять, що ми їмо падлину, а це неправда. Ось дивиться, яке це гарне м'ясо. Ми його купили в сусіда [...], воно цілком добре». Але мій товариш не їв. Сказав, що він не голодний, а я їв, хоча про себе думав, що, може, ця корова здохла. Чорт бери. Як вони не поздыхають, то чого мав би я здохнути. По росолі і бараболі циганка дала м'ясо, по великій порції. Я це все з'їв. Коли вони скінчили вечерю, всі поставали, і ми також. Я господині подякував і похвалив її, що добре варить, але вона не була задоволена, бо мій товариш не їв. [...] Ми обидва поздоровили її і пішли, хоча я думав, що зачнеться «революція» в моїм животі, але нічого такого не сталося. По цій вечері і смішно мені трохи було. Думав я над тим, що такі бідні люди, як цигани, але людські і гостинні [52, с. 508–509].

Звісно, не можна проводити пряму лінію між вищенаведеними забобонами, що побутували у колективній свідомості, та випадками переслідувань і вбивств ромів українськими націоналістами. Від перших до других існувала велика дистанція. У цих фрагментах не йдеться про вороже ставлення вояків

² Спроб всеосяжного дослідження соціального портрету вояків УПА ще не здійснено. Але існує аналіз так званих «евиденційних карток» на 1445 бійців однієї з багатьох військових округ – військової округи (ВО) «Богун» одного з трьох оперативних груп УПА – УПА-Північ. З 1445 облікованих бійців 1335 осіб (92,38%) були уродженцями сіл, серед 1133 місцевих повстанців народжені в селах становили 1113 бійців (98,21%). Майже 79% були хліборобами. Близько 89% мали початкову або неповну середню освіту (до 7 класу включно) [50, с. 119, 125].

УПА до тих, у чийх оселях вони гостювали. Однак треба звернути увагу, що у цих випадках ідеться про ромів осілих, які були невід'ємною частиною тогочасного сільського простору. Що ж до кочових, то в очах лісових вояків вони являли собою іншу картину. Отже, тогочасна тенденція до негативного сприйняття ромів не могла не вплинути на практичні кроки щодо них у реальній ситуації, коли воїни УПА зустрічалися з таборами ромів-кочівників на лісових стежках. Уже згадано, що українські націоналісти знали про широку участь ромів у радянській партизанці. До цього слід додати ще одне важливе уявлення, яким керується будь-яке воєнізоване формування щодо кочових ромів під час війни, а саме – переконаність у нібито шпигунських здібностях і завданнях табору. Всі ці обставини могли наштовхнути у деяких випадках націоналістичних партизанів на фізичну розправу з ромами.

Зрозуміло, що із джерел ОУН та УПА дізнатися про такі випадки складно. Однак кілька прикладів все ж відомі. Той самий Іван Лико у своїх мемуарах згадує, що 1946 р. районний провідник на псевдо «Чорнота» переконував його у необхідності ліквідувати циганську родину з шести осіб у одному з сіл Галичини через те, що один з членів родини нібито був «донощиком». І. Лико відмовився, а наступного дня дізнався, що всю родину за наказом «Чорноти» таки було вбито [51, с. 214–215]³. Ще один епізод, який ілюструє логіку вбивств ромів службовцями СБ ОУН. Колишній комендант підрайону № 67 (на Волині) Л.Є. Кульчинський на псевдо «Явір» свідчив у 1944 р. радянським органам, що на його території (село Новомалин біля Острога) у серпні 1943 р. з'явилася група «циган». Він надав їм хату, ділянку землі та насіння для хазяйнування, але у жовтні приїхала з центру району група вояків з СБ ОУН і вбила тих ромів. Явір написав про це комендантові району й отримав відповідь, що «цигани були вбити як ненадійні елементи» [53, арк. 22]. Очевидно, неупереджене ставлення до ромів з боку окремих членів ОУН вступало у протиріччя із ставленням деяких командирів, які заради досягнення безпеки не зупинялися перед убивством усіх, кого могли лише запідозрити у загрозі.

Швидше за все, вбивство місцевих осілих ромів не було метою українських націоналістів. Однак, що також мало значення, так це жорстокість загальної ситуації на Волині, яка могла спонукати багатьох людей до насильства навіть у ситуаціях, коли це здавалося б геть непотрібним, і щодо людей, які в мирній ситуації виглядали такими, які абсолютно не становили небезпеки. Жорстокі репресивні дії німців, напади УПА на польських мирних жителів, дії у відповідь польських збройних формувань, спрямованих на захист польських селян, атмосфера тотальної ненависті і недовіри, – все це іноді неминуче призводило до ексцесів щодо місцевих ромів.

Велике значення мав фактор динаміки військово-соціальної поведінки учасників бойових дій. Значну частину бійців, які навесні 1943 р. приєдналися до УПА, становили дезертири з української допоміжної поліції. Беручи участь у 1941–1942 рр. в «остаточному розв'язанні єврейського питання» на Волині, вони навчилися вбивати і накопичили досвід насильницьких практик, які застосовували в 1943 р. до польського населення і до всіх тих, кого вважали загрозою для виживання. Як зазначив Тімоті Снайдер, «з 1941 року співучасть у «остаточному розв'язанні» змінила колаборантів, перетворив українських хлопців на Волині на таких людей, якими вони за інших обставин ніколи б не стали» [54, с. 159–160]⁴.

Деякі відомості свідчать про те, що рішення про вбивство всіх інших етнічних груп, включаючи ромів, могло навіть бути ухвалене не безпосередніми місцевими командирами на місці як ексцеси, а радше на більш високому рівні, охоплюючи оперативну діяльність кількох підрозділів на різних територіях. Так, наприклад, за показами радянським органам колишнього командира СБ ОУН Млинівського району Рівненської області Івана Яворського, він отримував наказ ліквідувати всіх «чужинців»: росіян, поляків, чехів, євреїв, циган, а також тих українців, які виступали проти ОУН-Б і УПА [56, с. 471].

Проте допит Яворського як історичне джерело проблематичний: по-перше, тут йдеться про свідчення, отримані від нього НКВС, коли багато чого, про що він не збирався говорити, могло бути отримано від нього з використанням жорстоких незаконних методів допиту, звичайних для радянських слідств того часу. По-друге, навіть якщо його слова про ромів прийняти на віру, вони не знаходять підтвердження у свідченнях десятків і сотень інших функціонерів УПА, схоплених і допитаних радянською політичною поліцією. По-третє, непрямим доказом неправдивості сказаного ним є те, що факти

³ Показово, що під час XXVII пленарного засідання Видавничого комітету «Літопису УПА» (червень 2003 р.) Іванові Лико дорікали, що він у своїх спогадах подав сюжети про циган та інші події «без потреби», на що автор відповів, що він «писав тільки правду. У нас водиться, що у всіх спогадах описується про повстанців, як самих святих людей, а в дійсності воно не завжди так було». Це свідчить про спроби застосувати вибірковий принцип саморепрезентації принаймні з боку частини діаспори [51, с. 443].

⁴ Однак деякі останні дослідження Голокосту на мікрорівні закликають не абсолютизувати цей факт, наголошуючи, що виконавцями етнічних чисток на Волині були не лише люди, які вже набули досвід насильства у поліцейських загонах, а й учораšní селяни, в тому числі примусово мобілізовані в УПА [55, с. 652].

розправ над ромами на підпорядкованій йому території невідомі, принаймні на сьогодні. Усе сказане дає підстави дійти висновку, що з розмаїття ромського населення Волині постраждати могли лише ті роми, яких українські націоналісти асоціювали з польським населенням чи радянською партизанкою. Але навіть у цьому випадку загибель ромських сімей слід розглядати не як реалізацію рішень про переслідування усєї спільноти, ухвалених на вищому рівні ієрархії, а як ексцеси командирів на місцях.

Радянські партизани та їхнє ставлення до ромів. З кінця 1942 р. радянський партизанський рух в регіоні стрімко активізувався і зріс у кілька разів. На Волині діяло 32 партизанські загони і 71 підпільна група. Ставлення керівників партизанського руху до ромів, які намагалися врятуватися від загибелі, було неоднозначним. Будучи за своєю ідеологією інтернаціоналістичним рухом, насправді радянські партизани керувалися іншими міркуваннями більш практичного характеру, а саме здатністю потенційних прибульців бути придатними для військових дій, володіння ними корисними навичками, високою мобільністю тощо. Також свою роль відіграла наявність або відсутність у партизан стереотипів та упереджень щодо тих, хто просив їхнього захисту.

Роми, опитані в рамках нещодавніх усноїсторичних проєктів, часто згадують, що зверталися за допомогою до радянських партизанів або навіть приєднувалися до партизанського руху. Про спроби ромів знайти притулок у лісах можна знайти згадки у щоденниках чи спогадах радянських підпільників і партизан. Більшість авторів усвідомлюють, що ромів «німці переслідували нарівні з євреями». Наприклад, деякі роми, які прийшли в ліс, розповіли командирі партизанської бригади в Білорусі Івану Колосу, що нацисти «розстрілювали циган і євреїв без винятку». Командир Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання Олексій Федоров, розповідаючи про ситуацію на Волині 1943 р., згадує, що в лісах виникали цілі поселення: «Були такі своєрідні хутори з землянок і українські, і польські, і єврейські, і циганські». У 1942 р. командир оперативного розвідувально-диверсійного центру Антон Бринський знав про розстріл майже 150 ромів у Лельчицях, невеликому містечку на півдні Білорусі.

Рішення про прийняття ромів до радянського загону ухвалювалося по-різному залежно від ставлення його командира до ромів та інших факторів. Наприклад, учасник Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання Микола Шеремет залишив у своєму щоденнику 22 березня 1943 р. такі рядки про те, як кілька ромських жінок потрапили до їхнього партизанського загону в лісі:

Несподівано завітала до нас група циганок. Давно їх бачив. Прийняв їх О[лексій] Ф[едорович] біля свого намету, обдерті, в довгих брудних спідницях, тільки очі горять, як жарини, та вибиваються пасма чорного волосся з-під хусток. Німці і поліція переслідують і вбивають їх нарівні з євреями. [...] Крадучись, потайки, вони бродять в білоруських лісах, у партизанів шукаючи порятунку і помочі.

Розповідає старша з циганок:

– Ми не кочові цигани, а осілі. При Радянській владі працювали в Хойніках на сірниковій фабриці. Чоловік і брати в Червоній Армії, а німці прийшли – знищили наші сім'ї, маленьких дітей повкидали живцем у колодязі. [...]

– Мужчини ваші де? – питаємо.

– Всі в армії чи в партизанах. У нас два старики охороняють наш циганський табір. Мають дві гранати – от і вся наша зброя...

– А як ви живете? – продовжуємо розмову. – Ворожите, мабуть?

– Ні, наші соколики. Цигани раніше ворожили, бо їсти хотіли. А тепер ні ворожим, ні співаємо. Тяжкі часи прийшли. Візьміть нас з собою, з дітьми, – благають.

– Дамо вам кілька коней і підвід, допоможемо, – вирішує О[лексій] Ф[едорович]. – А йти вам з нами не з руки [57, с. 176].

«Не з руки» – показове формулювання, яке, з одного боку, в зручній формі усталеного вислову містить відмову надати захист, а з іншого, означає категоричний командирський кінець розмови на цю тему та унеможливує подальші прохання. Водночас більшість авторів описує побачених ромів відсторонено, найчастіше з відтінком неприязні і переваги озброєних та вправних солдат над беззахисними й непридатними до військової справи людьми. Симпатія і співчуття якщо і простежуються, то завуальовані прагматичним для військової людини ставленням до ромів як до малопродатного елементу. Майже завжди роми в цих епізодах – люди, по-перше, кочові, а по-друге, переважно літні, жінки і діти (останнє було близьким до реальності, оскільки чоловіки або перебували в Червоній армії, або ж ставали першими жертвами німецьких «заходів безпеки»). Це в більшості випадків унеможливувало їх використання в партизанських загонах. Деякі автори прагнуть позбутися такого «баласту», прогнати

ромів із території розташування їхнього загону. Вони вважають такі заходи цілком обґрунтованими реаліями воєнного часу.

Особливо колоритним за лексикою та образами виглядає досить розгорнутий епізод зі спогадів Якова Шкрябача, командира партизанського загону, що пройшов через 13 областей України та Білорусі. У ньому немов зібрані разом всі набори кліше і шаблонів, які окремо зустрічаються в інших текстах:

Вийшовши на розвідку в напрямку хутора Обручатніца, група наших вершників несподівано виявила на лісовій галявині жінок і дітей у лахмітті. Вони налякані кинулися в гушавину лісу. Ми пришпорили коней і через хвилину наздогнали їх. Це були цигани. Ми побачили намети і кілька возів – все, що було супутником цього племені в його кочовому житті. Три цигана, п'ятнадцять циганок і купа брудних, волохатих малюків формували весь табір. На п'ять возів у них був один кінь.

– Що ви тут робите в лісі? – запитали ми.

Спритний молодий циган уважно оглянув нас.

– Ми – партизани!.. Цигани-партизани, – серйозно сказав він.

– А чим ж ви б'єте фашистів?

Вони показали нам іржаву рушницю з затвором без викидача, десять патронів і гранату без капсуля.

Історія, яку розповіли нам цигани, була невеселою. Коли тут проходила німецька дивізія, очищаючи ліси від партизан по дорозі у Юревичів, гітлерівці напали на циган. Вони першочергово знищили чоловіків. Лише кілька людей встигли втекти в глибину лісу. За цей час мешканці табору з'їли коней. Зараз вони харчувалися грибами та ягодами.

Нас тісним натовпом обступили цигани і циганки.

Дай гвинтівку!.. Поворожити, правду скажу!

Дайте хоч поганого коня! У вас буде удача і велика радість...

Начальник, де твоя рука?.. Всю правду скажу! Тільки дайте нам нитку і голку...

Візьміть у нас оцю дівчину. Красива циганка? Їй вже сімнадцять. Вона вам знадобиться... А за дівчину дайте коня!

Остаточно переконавшись, що ми партизани, цигани посміливішали і пропонували нам все, що завгодно, в обмін на «коня» і «гвинтівку». Вони стояли за чотири-п'ять кілометрів від нас. Простеживши, куди ми поїхали, цигани на другий день прийшли до табору: «Хочемо ворожити про долю». Вони знову просили голку, нитку, коня і гвинтівку. Довелося дати їм двох кульгавих коней і дві німецькі гвинтівки з патронами. При цьому ми попередили, щоб вони більше не приходили до [нашого] табору. Однак наступного дня вони з'явилися знову. Тільки коли партизани пригрозили їм зброєю, цигани, нарешті, залишили нас у спокої [58, с. 185].

Відзначимо лексичний набір тексту, який розкриває його тональність і формує певний спосіб сприйняття «циган». Роми «брудні» і «в лахмітті». Звісно, зовнішній вигляд цих людей можна було описати і в такий спосіб, адже йшлося про їхнє переховування в лісі. Після спілкування з партизанами роми «посміливішали». В обмін на потрібні їм зброю й коня вони безпринципно готові віддати дівчину з табору (що було немислимим для реального ромського табору). Роми хочуть поворожити і, як завжди, використовують це вміння у своїй стратегії виживання. Зрештою, прагнучи отримати життєво важливі для них речі, вони «нахабніють» настільки, що з'являються зі своїми проханнями знову і знову. І, звісно, у партизанів немає іншого вибору, як відлякати їх зброєю. Навіщо таких захищати?

Враховуючи інтернаціоналістську ідеологію радянського партизанського руху, можна було б очікувати, що він мав бути дружнім до цивільних ромів, жінок, дітей та людей похилого віку, яким загрожувала смерть. Проте наявні джерела, за нечисленними винятками, показують дещо іншу картину. Залишитися під захистом партизанського загону мали шанс не всі, а лише ті, хто міг бути корисним. У вже згаданій праці Н. Бессонова подано десятки біографій ромських чоловіків і жінок, які були учасниками партизанських загонів або час від часу виконували якісь завдання для партизанів на окупованій території СРСР. Проте їхній розгляд показує: (1) ромські сімейні групи приймалися рідко. Приймали здебільшого людей молодого та середнього віку, які були придатні до збройного опору; (2) використаний Н. Бессоновим спосіб подання оповідань про ромів-партизан мало чим відрізняється від згаданого вище випадку Є. Фіцовського, і радше є матеріалом для дослідження того, як Бессонов (з особистих причин чи під впливом домінуючої в Росії історичної політики) з ентузіазмом створював патріотичний дискурс, аби адаптувати образ ромів для широкої російської читацької аудиторії, ніж науковим вивченням проблем минулого.

Місцева адміністрація та її ставлення до ромів. Органи статистики і господарського управління міських та сільських управ, як у багатьох пов'язаних з євреями випадках, були на виконання німецьких наказів задіяні у реєстраційних заходах щодо ромів, а після розправ із ними – в обліку залишеного від них майна.

Проте іноді голови місцевих управління самостійно ініціювали антиромські акції. Так, наприклад, 17 листопада 1942 р. голова Корецького району видав місцевій поліції містечка Корець такий наказ про проведення акції в Богданівці (село, яке було підпорядковане його районній управі): «Пропонується Вам негайно вислати поліцію до Богданівки й перевести виселення двох циганських родин. Майно передати під розписку старшині села Богданівки. Помешкання їх призначаються для переселенців» [59, арк. 221]. Зрозуміло, що глава району Ю. Галинський добре знав, які саме заходи передбачалися щодо цих ромів після їх «виселення». Рідкісний у дослідженні геноциду ромів випадок: тут можна простежити долю «виселених» завдяки наявності джерел іншого походження. Повоєнна радянська Надзвичайна державна комісія зі встановлення злочинів німецько-фашистських загарбників Корецького району зафіксувала свідчення мешканки Корця, яка проживала біля єврейського цвинтаря. Вона описала, що бачила взимку 1942 р., як німці вбили на цвинтарі кількох ромів: двох чоловіків, трьох жінок та двох дітей 10–11 років [60, арк. 16–17]. Ураховуючи, що про інші випадки розправи з ромами в Корці невідомо, можна бути впевненим, що це були ті дві ромські родини з Богданівки. Очевидно, що (як це часто траплялося) корецька поліція привезла їх до райцентру, де передала до місцевого відділення Зіпо-СД, службовці якого ромів стратили.

В іншому районі Волині, в Рожищенському, 9 червня 1942 р. районний голова видав розпорядження старостам підпорядкованих району сіл щодо низки заходів, які необхідно було вжити негайно. Один з пунктів наказу вимагав: «Забороняється циганам волочитися по селам. А як де появляться, негайно дати знати до Р[айонної] Служби Безпеки» [61, арк. 76]. Зрозуміло, що згідно з цим наказом сільські чиновники повинні були повідомляти про табори ромів місцеві підрозділи німецької жандармерії чи місцеві поліцейські відділки, які й визначали фатальну долю ромів.

Проте архівні документи мовчать про інший бік цього явища, що компенсується особистими розповідями самих ромів, яким пощастило вижити. Збереглося кілька свідчень про те, як не лише звичайні сусіди, а іноді й ті особи, які були частиною апарату місцевої адміністрації, надавали своєчасну допомогу односельцям-ромам, щоб убезпечити їх від репресій. Серед тих ромів, чий спогад був записаний в ході низки проєктів усної історії, є й свідчення ромів Волині. Наприклад, у селі Чудви Костопільського району Рівненської області, за словами ромської жінки, «[німці] хотіли нас убити». А той із сільради, його старостою називали, він цього не дозволив. Сільський голова став просити [німців]: не чіпайте [циган], не вбивайте, бо не буде в нас коваля» [62].

Інша літня ромська інформантка розповіла, що її родина поблизу села Сушичне Камінь-Каширського району Волинської області вціліла завдяки тому, що місцевий український поліцейський, який знав її батька як доброго коваля, супроводив їх до безпечного місця, тим самим допомагаючи уникнути німецького арешту [46]. Ще одна ромська жінка, яка вижила, розповіла подібну історію про свого батька, матір та дітей (включно з нею самою), яких місцевий український сільський староста та селяни врятували від німецьких переслідувань, оскільки її батька теж знали і поважали в селі Нуйно як доброго коваля [63]. Ці приклади, а також подібні приклади з інших регіонів показують, що селяни-нероми – у деяких випадках сільські голови – заступалися за тих ромів, які жили в цьому місці тривалий час, розмовляли тією ж мовою, сповідували ту саму релігію, мали професію, потрібну іншим жителям (найчастіше це були ковалі), і користувалися повагою в громаді. Зрозуміло, що кочові роми на таку підтримку розраховувати не могли.

Вище наводився приклад наказу про реєстрацію ромів у Висоцькому районі, розісланого по селах, підпорядкованих райдержадміністрації. У цьому конкретному випадку дев'ять сільських голів, підпорядкованих Висоцькій районній управі, а також голова самої Висоцької міської управи надіслали в тій чи іншій формі відповіді до районного начальства про те, що ромів у них немає. Проте можна припустити, що негативні відповіді сільських адміністрацій щодо ромів на їхній території не обов'язково могли означати їх реальну відсутність там.

Місцева допоміжна поліція та її ставлення до ромів. Дослідження ролі місцевих поліцейських формувань у нацистській політиці щодо різних груп населення, насамперед «остаточного розв'язання єврейського питання», в останні роки почали з'являтися, але питання їхньої участі та мотивації у геноциду ромів залишається вивченим недостатньо. Зазвичай місцева поліція сприяла арешту або збору та конвоюванню ромів до місця страти, а вбивства здійснювали німецькі виконавці. Проте в кількох випадках є підстави вважати, що місцева поліція затримувала, конвоювала і страчувала ромів з власної

ініціативи і без участі німецького керівництва. Такі випадки траплялися принаймні з середини 1942 р. Твердження, що вбивство інколи було ініційоване місцевими управлінцями чи поліцією, може підтверджуватися тим, що, якщо накази зверху про це були присутні, то у документах завжди містилися формулювання на кшталт «згідно з наказом гебітскомісара», або ті, хто пізніше був заарештований радянською владою, стверджували на допитах, що діяли згідно з німецькими наказами. Однак такі формулювання чи твердження наявні не завжди.

Одного суботнього вечора 1942 р., в лютий мороз, єврейська дівчина Женья Чернявська, яка мешкала в містечку Рогізне Демидівського району, повертаючись додому, побачила, «близько 20 возів з циганами, яких везли поліцаї до Берестечка». Згодом вона дізналася, що цих ромів там розстріляли [64, арк. 13]. Приблизно через рік після початку вторгнення німці за допомогою місцевої поліції почали вбивати ромів, розповідала Тетяна Марковська, яка наприкінці літа 1942 р. перебувала в ромському таборі під Сарнами. Її батьків і родичів убили, вона спромоглася втекти [65, с. 77–78].

Наприкінці серпня 1942 р. група поліцейських Ратнівської районної поліції по дорозі з містечка Ратне на село Заболоття оточили групу ромів чисельністю 10–12 осіб. Їх конвоювали до Ратного, а потім – на околиці містечка, де поліцейські їх убили [66, арк. 327]. У червні 1943 р. інша група поліцейських у селі Заболоття заарештувала чотирьох ромських чоловіків; вони вивезли ромів на півтора-два кілометра від села до лісу, де розстріляли і закопали [67, арк. 138]. Влітку 1942 р. поліцейські Ратнівської районної поліції затримали в лісі поблизу села Сільця Гірницькі 35–40 ромів, доправили їх до Ратного і розстріляли біля місцевого цвинтаря [68, арк. 174–175].

Ці події засвідчують, що місцева поліція брала активну участь у ідентифікації, арештах і масових розстрілах ромів. Виникає питання, чому місцеві районні чи міські голови та начальники поліції вважали за потрібне позбутися ромів? Відповідь дати складно через відсутність джерел, які б пролили світло на їхні особисті мотиви. Певною мірою низка факторів, описаних Олександром Прусіним у дослідженні мотивації антиєврейських дій української поліції (антисемітизм, лояльність до нової влади, кар'єризм і прагнення служити, жага до панування та самоствердження за рахунок беззахисних верств населення, майнові розрахунки та здобутки, для деяких – садизм, а також динаміка бруталізації поведінки) [69, с. 50–59], можна екстраполювати на ситуацію з ромами, за винятком того, що антисемітизм має бути замінений ромофобськими упередженнями поліцейських. У будь-якому разі можна констатувати, що к середині 1942 р. (знищення «циган» стало вже усталеним компонентом окупаційної політики) місцеві колаборанти сприймали це як рутинне завдання.

Реакції ромської спільноти на переслідування та опір вбивчій політиці.

Спроба вивчення масових переслідувань та геноциду не може бути обмеженою лише описом вчинків катів та їхніх уявлень про жертву; колективний профіль самої жертви, її мислення та відповідна поведінка теж накладала свою специфіку на події та зрештою визначала результат. Перед переходом до аналізу емпіричного матеріалу варто спочатку відповісти на запитання про те, а що власне слід вважати реакцією спільноти на утиски та переслідування? Зокрема, ромської спільноти? Природно, що у відповідь проситься передусім збройний опір людей, як організованих у окремі групи за етнічно-культурною належністю, так і у складі інших, більш широких та чисельних воєнних формувань. Вище згадувалося про численні випадки участі ромів у лавах радянського партизанського руху, який, принаймні теоретично, виглядав як єдине місце спасіння для тих, на кого полювали німецька влада або підпорядковані їй місцеві поліцейські. Очевидно також, що в ситуації кочівлі, браку ресурсів та малочисельності ромські групи навряд чи могли сформувати свої власні загони (подібно до того, як подекуди це могли робити інша група переслідуваних у регіоні – євреї).

Проте широка палітра реакцій на переслідування не може зводитися лише до питання збройного опору геноцидній політиці, особливо якщо ідеться про цивільних людей. Загалом кажучи, будь-які свідомі дії приречених, що заважають окупантам досягти їхньої мети, слід розглядати не як лише стратегії виживання, а як спротив. Конкретизувати цю думку може теоретичний наробок дослідників долі євреїв за доби нацизму. За словами історика Дана Міхмана, «дослідники Голокосту вбачають термінологічну різницю між термінами «протистояння» та «опір». Протистояння визначається як здійснення деяких активних дій з метою самозбереження (на відміну бездіяльності та покірності). Протистояння є спротивом намірам влади у найширшому значенні цього слова: воно включає різні аспекти – економічний, релігійний, культурний, організаційний тощо. Термін «опір» у контексті Катастрофи використовується для позначення збройних дій. Опір, таким чином, є одним із можливих шляхів протистояння. Від звичайного способу життя, що ведеться за інерцією, протистояння відрізняється тим, що в ньому є елемент свідомої дії» [74]. Важливим доповненням до концептуалізації ромського протистояння є думка дослідниці Анни Абакурової про те, що до числа таких дій слід відносити передусім такі, які ініціювалися

самими ромами, а не з ініціативи оточуючого середовища щодо ромів, та не вимагали безпосереднього контакту з останніми. Вона узагальнює такі дії під категоріями «самопоміч» та «саморяткування», водночас критично ставлячись до терміну «стратегія виживання», адже, на її думку, термін «стратегія» передбачає здатність свідомо обирати один з різних варіантів – можливість, якої у ромів часто не було; до того ж, не всі «стратегії» у реальності призводили до виживання [75, р. 16].

Звісно, не можна механічно екстраполювати типологію єврейського протистояння на «ромську» ситуацію та відшукувати відповідні емпіричні дані. По багатьох з цих позицій ми не знайдемо відповідного фактичного матеріалу, адже за демографічними, економічними, господарськими, релігійними, професійними, соціальними та культурними показниками ромська спільнота колосально відрізнялася від єврейської. Треба розглянути саме ті способи реакції, які були у розпорядженні спільноти з урахуванням того досвіду взаємодії з оточенням, який вона накопичила упродовж попередніх століть. Поширеними поведінковими шляхами у загрозованих ситуаціях були втеча [46; 62; 63], переховування у лісах [46; 62; 63], приховування справжньої ідентичності, тобто спроба вдатися з себе українців – мімікрія під навколишнє середовище [62; 63]. Г. Абакунова пропонує називати такі випадки саморяткування «пасивними», адже роми тоді радше реагували на виклики, та виживання залежало значною мірою від збігу обставин та везіння. Разом з тим, інший тип вчинків вона зараховує до «активного саморяткування» – наприклад, підробка документів, надання хабарів або свідомі контакти з окупаційною владою та місцевими органами управління – тобто ситуації, які потребували більш рельєфних дій [75, р. 16].

Отже, втеча та переховування у лісі, подалі від усіх, хто міг скласти небезпеку – це епізод, який зустрічається і в дуже багатьох спогадах вцілілих ромів, так і у свідченнях неромських акторів того. Після успішної втечі важливо було знайти місце для переховування. У той час як в одних випадках це були безлюдні місця, в інших треба було скористатися підтримкою неромського населення, аби останні не виказали ромів органам влади. У свою чергу, це було можливо у двох варіантах: або ті, хто допомагали ромам та давали їм прихисток, знали кому вони його надають, або ромам доводилося вдаватися до себе за когось іншого: змінювати імена, прізвища, вдаватися до представників іншого народу (що, звісно, було можливо у разі несхожості їхнього зовнішнього вигляду на той, що сприймався оточенням як «циганський»), або принаймні іншої ромської етнотипу. У цих випадках допомагало знання інших релігійних обрядів або іншої мови. Лояльність та допомога від місцевих неромів не завжди набувалися безкоштовно: у цьому випадку хабар у вигляді подарунка або послуги робив свою справу.

Втім, відомий щонайменше один випадок активного спротиву – коли чутки про розправу, що наближалася, спонукали ромських в'язнів, уміщених у єврейське гетто у Сарнах, взяти участь у збройному повстанні та спробі колективної втечі. Єврейський бранець цього гетто, якому судилося вціліти, пізніше згадував, що

близько сотні циган, чоловіків, жінок і дітей, також було привезено до сарненського гетто. Їх розмістили у великій будівлі братів Вінзовських, конторі податкової служби, яка використовувалася для зберігання цінностей. Юденрат був зобов'язаний займатися ними теж. Євреї носили круглий жовтий знак, а цигани – довгу жовту смугу. Цигани були не такі, як євреї. Вони сперечалися з українською поліцією, наполягаючи, що вони християни і можуть показати хрести на шиях. Українці відповідали: «Сьогодні ми отримали наказ усіх вас вивезти на знищення». У день забою їх мали винищити першими [76].

Знищення гетто у Сарнах німці розпочали 27 серпня 1942 р. Коли забрали першу партію приречених та вбили біля ям неподалік і решта зрозуміли що відбувається, єврейські бранці

вирішили пробити огорожу та організувати масову втечу. консервними ножами та сокирою намагалися розрізати частину огорожі та викорчувати кілька стовпів огорожі. Цигани підпалили халупи, щоб створити димову завісу. ... Як тільки охоронці оговталися від шоку, вони відкрили автоматний вогонь, прикривши отвір у огорожі. Тіла тих, хто туди впав, служили містком для інших, які наближалися за ними [...]. Тисячі людей вдалося вибратися з місця вогневого враження, але багато з них загинуло [77, с. 195–196].

Висновки. «Цигани», на відміну від євреїв, не були антиполосом у націонал-соціалістичному світогляді. На початку розгортання операції «Барбаросса» ані в регулярній армії, ані в СС-поліцейських формувань, що просувався в тилу, не було окремих вказівок про те, якою має бути політика щодо ромів. Вона формувалася «у процесі» та «на місцях» (хоча і в руслі уже накопичених у Третньому райху

расово-ідеологічних кліше і адміністративно-поліцейських практик). Проте на Волині починаючи з пізньої весни 1942 р. і надалі ромське населення зазнало величезних втрат. Переслідування ромів набули рис системності на різних рівнях управління, а, головне, ця група була виокремлена для переслідувань лише на основі етнічного походження її членів – як «цигани», і відповідно до расової ідеології членам цієї групи були приписані певні соціокультурні якості.

Цивільна адміністрація Райхскомісаріату Україна, під керування якої поступово передавалися землі в тилу Вермахту з осені 1941 р., спочатку не розглядала ромів як окрему категорію населення, яка заслуговувала на «особливе поводження». Однак потужним імпульсом, що згодом визначив фатальну долю ромів, стало те, що з весни 1942 р. вони стали предметом окремого розгляду в Міністерстві окупованих східних територій, збору відомостей про їх соціальний статус і колективну поведінку. Ця ситуація вже створювала підстави для диференціації між «кочовими» та «осілими» ромами: у той час як перші розцінювалися як небажаний «асоціальний» елемент і підлягали ізоляції або передачі до органів СС-поліції, другі все ще мали шанс залишатися хоча і дискримінованими, але все ж не вбитими окупаційною владою. Однак і ця крихка можливість була переkreслена активністю СС-поліції, які де-факто одержали першість перед цивільною адміністрацією у вирішенні питань, що належали до «сфери безпеки», та визначенні тих категорій населення, які «складали загрозу». У той час як цивільна адміністрація Райхскомісаріату Україна схилилася до заходів з дискримінації ромів (геттоізація тощо), друга хвиля «остаточного розв'язання єврейського питання» на цій території поглинула і ромів, рішення про ліквідацію яких ухвалювали СС-поліцейські органи; поглинула не стільки внаслідок виконання розпоряджень керівництва, скільки через рішення командирів середньої та низової ланки завдяки однакової логіці подій та паралелізму еволюції каральної політики. Підключення місцевої допоміжної поліції до цього процесу дозволило у багатьох випадках дотягнутися до тих ромів, які переховувалися, і до яких самі німці би не були спроможні дістатися – це надало переслідуванням рис тотальності. Спроби родин та таборів знайти порятунок у радянських партизан не завжди призводили до успіху, а решта лісового простору, де домінувала українська партизанка, ставилася до ромів з підозрою та подекуди виявлялася до них смертельною. Все це, взяте разом, призвело до загибелі переважної більшості ромів під час Другої світової війни на просторах Волині.

Відомі на сьогодні джерела дозволяють говорити про понад двадцять випадків убивства ромів на території історичної Волині, а якщо спробувати хоча б приблизно порахувати кількість жертв, то можна говорити про півтори-дві тисячі осіб. Ушанування пам'яті ромських жертв фактично не відбувається. Із понад двадцяти місць на Волині, де загинули роми [73, с. 145–147, 156], символічним пам'ятним знаком у вигляді хреста, встановленим коштом ромської громади, відзначено лише одне – на цвинтарі села Видерта Камінь-Каширського району Волинської області [73, с. 167]. Інші місця залишаються неозначеними, що свідчить про те, що пам'ять про трагедію ромів може згаснути в найближчі роки, коли відійдуть у засвіти її безпосередні свідки та одно-два покоління їхніх нащадків.

Література:

1. Галузевий архів СБУ, ф. 2, оп. 75, спр. 244.
2. Gontarek A. Political Activity of Kwiek 'Dynasty' in the Second Polish Republic in the Years 1935–1939. *Social Inclusion*. 2020, Vol 8, No 2, P. 336–345.
3. Klímová-Alexander I. The development and institutionalization of Romani representation and administration. Part 2: Beginnings of modern institutionalization (nineteenth century—World War II). *Nationalities Papers*. 2005. Vol 33, No 2. P. 177–185.
4. Kapralski S. Collaboration and the Genocide of Roma in Poland / eds. G. Grinchenko, E. Narvselius. *Traitors, Collaborators and Deserters in Contemporary European Politics of Memory*. London: Palgrave Macmillan Cham. 2018. P. 215–240.
5. Hryciuk G. Victims 1939–1941: The Soviet Repressions in Eastern Poland. In: *Shared History-Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland* / eds. E. Bapkan, E. A. Cole, K. Struve. Leipzig: Leipzig University-Verlag, 2007. P. 178–184.
6. Галузевий архів СБУ, ф. 16, спр. 515, арк. 118–121.
7. Олійник Ю.В., Завальнюк О.М. Нацистський окупаційний режим в генеральній окрузі «Волинь-Поділля» (1941–1944 рр.). Хмельницький : Поліграфіст-2, 2012. 320 с.
8. Pohl D. The Murder of Ukraine's Jews under German Military Administration and in the Reich Commissariat Ukraine. In: *Shoah in Ukraine: history, testimony, memorialization* / eds. R. Brandon, W. Lower. Bloomington: Indiana University Press, in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2008. P. 23–76.
9. Lewy G. *The Nazi Persecution of the Gypsies*. Oxford: Oxford University Press, 2000. 306 p.
10. Державний архів Волинської області, ф. Р-2, оп. 1, спр. 8-б.
11. Державний архів Рівненської області, ф. Р-23, оп. 1, спр. 1.
12. Державний архів Рівненської області, ф. Р-23, оп. 1, спр. 3.
13. Державний архів Рівненської області, ф. Р-57, оп. 1, спр. 1.

14. Дімент М. Самотній вигнанець. Щоденник про Свинюхи та гетто в Локачах. Київ : Укр. центр вивч. історії Голокосту, 2016. 200 с.
15. Yahad – In Unum Archives, testimony № 1480.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3676, оп. 4, спр. 317.
17. Круглов А. Геноцид циган в Україні в 1941–1944 гг.: статистико-регіональний аспект. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. 2009. № 2(6). С. 83–113.
18. Yahad – In Unum Archives, testimony № 525.
19. Yahad – In Unum Archives, testimony № 532.
20. Государственный архив Российской Федерации, ф. 7021, оп. 71, д. 70.
21. Государственный архив Российской Федерации, ф. 7021, оп. 71, д. 44.
22. Державний архів Волинської області, ф. Р-164, оп. 3, спр. 38.
23. Государственный архив Российской Федерации, ф. 7021, оп. 55, д. 11.
24. Государственный архив Российской Федерации, ф. 7021, оп. 71, д. 44.
25. Державний архів Волинської області, ф. Р-66, оп. 1, спр. 15.
26. Dębicki E. Ptak umarłych. Warsaw: Bellona, 2004. 223 s.
27. Dębski W. S. Było sobie miasteczko: Opowieść wołyńska. Lublin: Polihymnia, 2006. 556 s.
28. Yahad – In Unum Archives, testimony № 448.
29. Yahad – In Unum Archives, testimony № 450.
30. Архів Українського центру вивчення історії Голокосту, інтерв'ю з Лідією Литвинчук, 2011 р.
31. Архів управління Служби безпеки України у Волинській області, ф. 5, спр. 21282.
32. Бессонов Н. Геноцид цыган Украины в годы Великой Отечественной войны. *Рома в Україні. Історичний та етнокультурний розвиток циган (рома) України (XVI–XX ст.) Матер. міжнарод. кругл. столу 3 листоп. 2006 р.* Севастополь : Вебер, 2006. С. 4–28.
33. Goldhagen D. J. The “humanist” as a mass murderer: The Mind and Deeds of SS General Otto Ohlendorf. An Essay Presented to the Committee on Degrees in Social Studies in partial fulfillment of the requirements for the degree with honors of Bachelor of Arts. Harvard, 1982.
34. Tyaglyy M. Were the “Chingene” Victims of the Holocaust? The Nazi policy toward the Crimean Roma. *Holocaust and Genocide Studies*. 2009, Vol. 23, No. 1. P. 26–53.
35. Holler M. Extending the Genocidal Program. Did Otto Ohlendorf Initiate the Systematic Extermination of Soviet “Gypsies”? In: *Nazi Policy on the Eastern Front, 1941: Total War, Genocide, and Radicalization* / eds. A. J. Kay, J. Rutherford, D. Stahel. Rochester, NY: University of Rochester Press, 2012. P. 267–288.
36. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3206, оп. 1, спр. 105.
37. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 57, оп. 4, спр. 370.
38. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1996.
39. Літопис УПА. Нова серія. Т. 17. Київ; Торонто, 2011.
40. Ficowski J. Cyganie na polskich drogach. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1965. 389 s.
41. Jastrzębska M. (...) co za Niemców przeszliśmy na Wołyniu w 1943 i 44 roku. *Tekstualia: palimpsesty literackie, artystyczne, naukowe*. 2013. Vol 33, No 2. P. 149–159.
42. Kledzik E. „Panowie! Za co nas będziecie wybijają?” Wołyńskie wspomnienia rodziny Krzyżanowskich w relacji Jerzego Ficowskiego. *Narracje o Zagładzie*, 2020, № 6. P. 165–202.
43. Волинь і Полісся: німецька окупація = [Volyn and Polysya: German occupation]. Ред. Є. Штендера. Торонто : Літопис УПА, 1984.
44. Бессонов Н. Цыганская трагедия 1941–1945: Факты, документы, воспоминания. Т. 2: Вооруженный отпор. Санкт-Петербург : Издательский дом «Шатра», 2010. 376 с.
45. Стародубець Г.М. Міжнародні відносини в рамках повстанського заплілля в 1943 році. *Історичні уроки Голокосту та міжнародні відносини: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції для викладачів та студентів: Збірник наукових праць*. Дніпропетровськ, 2010.
46. Архів Українського центру вивчення історії Голокосту, інтерв'ю з Ганною Стоянович, 2017.
47. Рачковський Г. Цигани в українській паремії. *Народознавчі зошити*. 2005. № 3/4. С. 397–401.
48. Шума Л. Етнічний стереотип рома (цигана) в народних легендах. *Studia methodologica*. 2016. № 43. С. 128–135.
49. Мільчарчик Е. Люди – не люди, тобто про циган в народних переказах та прислів'ях. *Народознавчі зошити*. 2005, № 3/4. С. 383–396.
50. Патриляк І. «Евденційні картки» УПА як статистичне джерело. *Український визвольний рух*. 2006. № 6. С. 110–146.
51. Літопис УПА. Т. 37. Іван Лико. На грані мрії і дійсності (спогади підпільника). Торонто : Вид-во Літопис УПА, 2002. С. 9–486.
52. Літопис УПА. Т. 37. Микола Терещенко. На грані двох світів (спогади). Торонто : Вид-во Літопис УПА, 2002. С. 487–626.
53. Архів управління СБУ у Рівненській області, ф. 4, спр. № 897.
54. Snyder T. The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999. Yale : Yale University Press, 2003. 384 p.
55. McBride J. Peasants into Perpetrators: The OUN-UPA and the Ethnic Cleansing of Volhynia, 1943–1944. *Slavic Review*. 2016, Vol 75, No. 3. P. 630–654.

56. Motyka G. *Ukrainska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstanczej Armii*. Warszawa : Instytut Studiów Politycznych PAN, 2006. 728 s.
57. Шеремет М. В тилу ворога (6 марта – 1 апреля 1943 г.). Партизанські колекції Національного музею історії України у Другій світовій війні. Щоденники / редкол.: Л.В. Легасова (кер. проекту) та ін. Київ : Ін-т історії України НАН України, Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс; Аеростат, 2015. С. 147–190.
58. Шкрябач Я. П. Дорога в Молдавию: воспоминания командира. Кишинев : Карта Молдовеняскэ, 1966.
59. Державний архів Рівненської області, ф. Р-48, оп. 1, спр. 11.
60. Государственный архив Российской Федерации, ф. 7021, оп. 71, д. 54.
61. Державний архів Волинської області, ф. Р-75, оп. 3, спр. 1.
62. Архів Українського центру вивчення історії Голокосту, інтерв'ю з Любов'ю Козелець, 2017.
63. Архів Українського центру вивчення історії Голокосту, інтерв'ю з Парасковією Стоянович, 2017.
64. Yad Vashem Archives, collection O.33, file 8531.
65. Гогун А., Церович М. Воспоминания ветерана Лельчицкой партизанской бригады ГРУ Т. Марковской. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. 2009. № 1(5). С. 71–103.
66. Архів управління СБУ у Волинській області, ф. 5, спр. 23017, т. 33.
67. Архів управління СБУ у Волинській області, ф. 5, спр. 17853.
68. Архів управління СБУ у Волинській області, ф. 5, спр. 21695, т. 7.
69. Прусин А. Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941–1943: действия и мотивации. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. 2007. № 1(2). С. 31–59.
70. Wajs-Papusza B. Lesie, ojciec mój. Z języka cygańskiego przetłumaczył, wstępem i przypisami opatrzył J. Ficowski. Warszawa: Czytelnik, 1990. 92 p.
71. Semczyszyn M. Zagłada Cyganów na Wołyniu i w Galicji Wschodniej podczas okupacji niemieckiej (1941–1944). In: *Kustosz cygańskiej pamięci. Księga dedykowana Edwardowi Dębickiemu* / eds. P. J. Krzyżanowski, B. A. Orłowska and K. Wasilewski. Gorzów Wielkopolski: Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna im. Zbigniewa Herberta; Akademia im. Jakuba z Paradyża. 2020. S. 303–322.
72. Ленчовська А. Відеосвідчення Інституту Фонду Шоа як джерело до вивчення та викладання історії ромів України у період 1941–1944 рр. *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі*. 2009. № 2(6). С. 114–123.
73. Тяглий М.І. Картографування геноциду ромів України (1941–1944 рр.) та пам'яті про це. *City History, Culture, Society*, 2021, № 1(12). С. 118–169.
74. Михман Д. Историография Катастрофы. Еврейский взгляд. Концептуализация, терминология, подходы и фундаментальные вопросы. Днепропетровск : НПЦ «Ткума», 2005 (Розділ «Еврейское сопротивление во время Катастрофы и его значение: теоретические наблюдения»). С. 241–273).
75. Abakunova A. Roma and Sinti Self-Rescue in Occupied Soviet Ukraine During the Second World War: Escape, Hiding, and Identity Concealment. In: *Stradanje Roma u Europi za vrijeme Drugog svjetskog rata s posebnim osvrtom na stradanje u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*. Urednici: dr. sc. Danijel Vojak; Ivo Pejaković, prof. Savez Roma u Republici Hrvatskoj. Jasenovac, 2018. P. 15–28.
76. Geller Yi. The Destruction of the City of Sarny. URL: <https://www.jewishgen.org/yizkor/sarny/sar271.html>.
77. Spector Sh. The Holocaust of the Volhynian Jews. Jerusalem : Yad Vashem; The Federation of the Volhynian Jews, 1990. 383 p.